

חידון הארץ ומצוותיה ה-6

לימוד שבא מאהבה

| תוכן העניינים |

3	הקדמה
4	תקנון

מפתח הערכים

9	אושא
13	אטד
15	אשקלון
19	גופנן
21	דבורה
23	ורד
25	חולדת הסניים
27	ר' יהודה ביבאס
31	מגל
33	מלוגמא
35	סיאה, אזוב וקורנית
37	עדשה
39	רבה בר בר חנה
41	רביעה שנייה
43	ר' שמשון משאנץ
45	שעועית
47	שרף
49	תמר
53	תרדים
55	הלכות ההכנות לשמיטה לי'מסלול המשפחתי

כתיבה ועריכה: הרב דוד אייגנר
עריכת הלשון: אפרת אורנשטיין

ehovav@gmail.com

בהוצאת מכון התורה והארץ

שבי - דרום (כפר דרום טובב"א)

טל' 08-6847325, פקס' 08-6847055

אינטרנט: www.toraland.org.il

דוא"ל machon@toraland.org.il

הקדמה

בס"ד

למתמודדי חידון הארץ ומצוותיה

זכה דורנו לשוב לארץ קדשנו ותפארתנו, לאכול מפריה ולשבוע מטובה. במשך דורות חלמו יהודים על אפשרות זאת, והנה אנחנו זוכים להנות מפירותיה הטובים של ארץ ישראל. אולם, מלבד הפירות המיוחדים שבארץ, אנו ב"ה זוכים גם לראות את כיצד החקלאות התפתחה בארץ, ומושגים רבים הלכתיים ומעשיים שלא הובנו בתקופות קודמות מתבארים לפנינו מתוך הכרת המציאות החקלאית, כמו כן גבולות הארץ שהיה מקצוע עלום במשניות הולך וקורם עור וגידים.

"מכון התורה והארץ" רואה לעצמו משימה להגביר את העיסוק במצוות התלויות בארץ, הן מבחינה ההלכה והן מבחינת המציאות. על כן יזם המכון את חידון המשניות להגדיל תורה ולהאדירה, להבין את המשניות ומושגיהן, וברוך ה' החידון נהפך למסורת ואנו ממשיכים בו גם בשנה זו.

חוברת זאת נותנת לפני הלומד ביאורי מושגים ארץ ישראליים מתוך המשנה. יהגו הלומדים בחוברת יקחו ממנה דעת ותבונה ויוסיפו להגדיל תורה ולהאדירה.

בברכת התורה והארץ

יהודה הלוי עמיחי

מכון התורה והארץ

תקנון חידון 'הארץ ומצוותיה'

רשאים להשתתף בחידון:

כל אדם מגיל 18 ומעלה.

אינם רשאים להשתתף בחידון:

עובדי מכון התורה והארץ ובני משפחותיהם, לרבות ספקים ונותני שירות חיצוניים הנמצאים בקשר עם מכון התורה והארץ החל בשנת 2020.

השנה בשל מגיפת הקורונה, החידון יתנהל באופן מקוון בלבד, כשהשלב הסופי יתקיים בעזרת תוכנת זום (zoom), בשל שינויי הנחיות הקורונה.

אין מגבלה על המשתתפים, ורשאים להשתתף בחידון, גם המתמודדים מהשנים שעברו.

הרשמה:

תחילת ההרשמה היא בראש חודש אב תש"פ והיא תתקיים עד ר"ח חשוון תש"פ. יש להירשם דרך אתר מכון התורה והארץ www.toraland.org.il או בטלפון 08-6847325. לא תתאפשר הרשמה מאוחרת.

הגינות וסקיפות:

המשתתפים מתחייבים לנהוג בהגינות ובשקיפות ולהיבחק על סמך הידע האישי שלהם בלבד, בלא חומרי עזר ובלא סיוע של אנשים אחרים. מכון התורה והארץ רשאי לפסול מועמדים ומשתתפים שלא ינהגו בהגינות או יפרו את כללי התקנון.

סמכות השיפוט:

יובהר כי מכון התורה והארץ הוא היחיד שיש לו הסמכות לשפוט בכל סוגיה הקשורה לחידון ולזוכים בו. משתתפי החידון מקבלים על עצמם את סמכות המכון ומתחייבים שלא לערער על החלטת הוועדה הממיינת והשופטים.

בחידון יתקיימו שני מסלולים נפרדים, מסלול "מיטבי לכת" ומסלול "משפחתי".

חומרי הלימוד:

מסלול מיטבי לכת

- בשלב המיון הראשון: חומרי הלימוד הם משניות מסכת כלאים עם פירוש קהתי, וכן עשרת המושגים הראשונים מחוברת המושגים ארץ-ישראליים.
- בשלב המיון השני: היקף המשניות והמושגים הנדרשים יעלה ויכלול את מסכתות כלאים, דמאי וחלה, עם פירוש 'קהתי', וכן את 15 המושגים הראשונים בחוברת. מבחן זה יהיה גם כן מקוון.
- השלב השלישי יכלול את כל סדר זרעים (למעט מסכת ברכות) עם פירוש 'קהתי', וכן את כל חוברת המושגים הנלווים מהשלב הקודמים, והוא יתקיים כאמור בתוכנת זום (zoom).

פרסים:

מסלול מיטבי הלכת:

מבחן ראשון:

- מקומות 1-10 יזכו למלגה על סך 250 ש.
- מקומות 11-20 יזכו למנוי שנתי לחוברת אמונת עתיך.

מבחן שני:

- מקומות 1-10 יזכו במלגה על סך 500 ש. ויעפילו לשלב הפומבי של חידון הארץ ומצוותיה.
- קבלת המלגה מותנה בהשתתפות בפועל בחידון הפומבי.
- מקומות 11-20 יזכו למנות שנתי בבית האוצר.

מבחן פומבי

- הפרס הראשון: מלגה על סך 5,000 ש.
- הפרס השני: מלגה על סך 4,000 ש
- הפרס השלישי מלגה על סך 3,000 ש
- הפרס הרביעי: מלגה על סך 2,000 ש
- הפרס החמישי: מלגה על סך 1,000 ש.
- מקומות 6-10 יקבלו זיכוי בשווי 200 ש לרכישת ספרי המכון.

מסלול משפחתי:

מבחן ראשון:

- מקומות 1-10 יזכו למלגה על סך 200 ש
- מקומות 11-20 יזכו למנוי שנתי לחוברות אמונת עתיך.

מבחן שני:

- מקומות 1-10 יזכו במלגה על סך 400 ש. ויעפילו לשלב הפומבי של חידון הארץ ומצוותיה.
- קבלת המלגה מותנה בהשתתפות בפועל בחידון הפומבי.
- מקומות 11-20 יזכו למנות שנתי בבית האוצר.

מבחן פומבי

- הפרס הראשון: מלגה על סך 4,000 ש.
- הפרס השני: מלגה על סך 3,000 ש
- הפרס השלישי מלגה על סך 2,000 ש
- הפרס הרביעי: מלגה על סך 1,000 ש
- מקומות 5-10 יקבלו זיכוי בשווי 200 ש לרכישת ספרי המכון.

חריגות מן התקנון:

הנהלת החידון מוסמכת לאשר בעת הצורך חריגות מן ההנחיות שבתקנון זה. אם הדבר יתאפשר מבחינת נהלי הקורונה, יתכן כי השלב השלישי יתקיים באולם כינוסים.

מפתח הערכים

אושא

אושא שוכנת בגליל התחתון המערבי, על רכס גבעות הקרטון הנמוכות אלונים-שפרעם, מצפון מזרח לעכו.

התקופה שקדמה לחורבן הבית השני הייתה תקופה מורכבת מבחינה רוחנית, עד כדי כך שבחז"ל מובא שבזמן ששרף נבוזראדן את ההיכל, התגאה על כך, ומן השמיים אמרו לו שלא יתגאה מכיוון ש"בית שרוף שרפת, קמח טחון טחנת, שכבר נגזרה גזירה". באותה תקופה התרבו כתות שונות ככתות הצדוקים והבייתוסים, הקיסרות הרומי התפשטה והשפיעה רבות, ועוד.

בחז"ל הובאו תיאורים רבים למצב הרוחני הקשה בתקופה זו. בין התיאורים אנו מוצאים את דברי הגמרא בסנהדרין (מא, א) שארבעים שנה לפני החורבן גלתה הסנהדרין ממקומה, ונדדה עשר מסעות. נדודים אלו החלו לפני החורבן ונמשכו עד תקופתו של רבי יהודה הנשיא, שאז בטלה הסנהדרין.

מכיוון שרבו שופכי הדמים, החכמים חששו שמא הדין לא יצא מתוקן. לפיכך גלו ממקומם בלשכת הגזית, מכיוון שהם למדו שניתן לדון דיני נפשות רק כשבית הדין מצוי סמוך לבית המקדש, ולא כשהוא נמצא במקומות אחרים. בתחילה ישבו בחנויות - מקום אחר בהר הבית, משם גלתה הסנהדרין שתיים-עשרה פעמים.

בין המקומות שאליהם גלתה הסנהדרין נמצאת אושא. מובא בגמרא בראש השנה (ל, ב - לא, א) שהסנהדרין גלתה מירושלים ליבנה, מיבנה לאושא, חזרה ליבנה ומשם שוב לאושא. לאחר הפעם השנייה גלתה הסנהדרין לשפרעם.

גלותה של הסנהדרין נעשתה בכל פעם עם הנשיא באותה תקופה. בפעם הראשונה הנשיא היה רבן גמליאל, ובפעם השנייה הנשיא היה בנו, רבן שמעון.

אחד התיאורים המשמעותיים לפעולות שנעשו באושא הוא מסירות נפשו של רבי יהודה בן בבא על המשך מסורת סמיכת החכמים, כמובא בגמרא בסנהדרין (יד, א): "שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל, שכל הסומך - יהרג, וכל הנסמך - יהרג, ועיר שסומכין בה - תיחרב, ותחומין שסומכין בהן - יעקרו. מה עשה יהודה בן בבא? הלך וישב לו בין שני הרים גדולים, ובין שתי עיירות גדולות, ובין שני תחומי שבת, בין אושא לשפרעם. וסמך שם חמשה זקנים, ואלו הן: רבי מאיר, ורבי יהודה, ורבי שמעון, ורבי יוסי, ורבי אלעזר בן שמוע. רב אויא מוסיף: אף רבי נחמיה. כיון שהכירו אויביהם בהן אמר להן: בניי, רוצו! אמרו לו: רבי, מה תהא עליך? אמר להן: הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכים. אמרו: לא זזו משם עד שנעצו בו שלש מאות לונביאות של ברזל, ועשאוהו ככברה".

לדברי ש. קליין, האזור הדרום-מערבי של הגליל נשאר יציב יותר לאחר החורבן, ובתוכו העיר אושא. אושא הייתה מרכז רוחני לאחר החורבן, קידשו בה את החודש ועיברו בה את השנה. אנו מוצאים כמה אזכורים לתנאים שבאו לדון לפני החכמים שבאושא: רבי אלעזר ברבי צדוק, רבה בר בר חנה ורבי אחא שר הבירה.

מלבד רבן שמעון בן גמליאל, הנשיא, בין התנאים שהוזכרו באושא ניתן למנות את רבי יוחנן בן ברוקא ורבי ישמעאל.

תקנות רבות ודינים רבים נפסקו באושא, בנושאים שונים, והם נקראו 'תקנות אושא'. התקנות נתקנו במספר תחומים, למשל:

דיני טומאה וטהרה: יש לשרוף את התרומה גם בכמה מקרים שבהם יש ספק אם היא נטמאה. אין לנדות אב בית דין שסרח, אלא אומרים לו: הכבד ושב בביתך.

חובות כלכליות של האדם כלפי ילדיו: חובתו לזון את בניו ואת בנותיו כשהם קטנים. הדרכות חינוכיות: על האדם לנהוג בנחת עם ילדיו עד שהם בני שנים-עשרה, ולא לכפות עליהם את חובת הלימוד.

מגבלה על כמות נתינת הצדקה: המבזבז - אל יבזבז יותר מחומש.

אנשי אושא התפרנסו גם מהכנת מחצלות, וכן מחקלאות. במקום נתגלו גת ובית בד.

העיר אושא לא נזכרת כלל בתנ"ך, אלא רק בתקופת המשנה והגמרא.

שריד סמלי מעברה המפואר של אושא נותר בגיא קטן, למרגלות המפנה המזרחי-צפוני: על משטח סלע שטוח, הבולט מעל פני הקרקע, חקוקה כתובת יוונית. בחלקה העליון בולטות האותיות at[cab]=שב[ת]. ייתכן וזהו סימון 'תחום שבת' של אושא. מיקומו של הסלע הזה תואם גיאוגרפית (כאלפיים אמה - כק"מ אחד בקירוב) וטופוגרפית לתיאור שבגמרא.

במדרון הצפוני-מערבי של הגבעה, סמוך לכביש שפרעם מס' 79, מצויה מערה שלפי המסורת נקבר בה ר' יהודה בן בבא.

קיבוץ אושא כיום

במהלך הדורות חרבה אושא, והיא לא נזכרת כמקום יישוב במשך שנים רבות. כך מתאר תלמידו של רבי חיים בן עטר (אור החיים הקדוש) את אשר ראה: "ועלינו אל אושה ומצאנו אותה חריבה בעוונותינו הרבים, ואפילו אומות העולם מעט מזער, והראו אותנו מקום ישיבת סנהדרי גדולה כשגלו שם וקראו לו מקום השכינה".

בסוף המאה התשע-עשרה התיישבו על גבי שרידי היישוב היהודי הקדום מהגרים מאלג'יר. הם שיפצו בתים חרבים וניצלו את אבני המבנה לבניית בתייהם. כפר זה ננטש במלחמת השחרור.

במסגרת יישובי חומה ומגדל הוקם באזור זה בשנת תרצ"ז (1937) קיבוץ אושא. הקיבוץ הותקף במלחמת השחרור, יחד עם רמת יוחנן הסמוכה, על ידי הגדוד הסורי הדרוזי של 'צבא ההצלה' של פאוזי אל קאוקג'י. לאחר קרבות קשים עלה בידי המגינים מחטיבת כרמלי להרחיק גדוד זה. הניצחון בקרב גרם לדרוזים לכרות ברית עם צה"ל.

כיום ניתן לזהות באזור הקיבוץ את 'חרבת אושא'. שרידי המקום לא נחקרו לעומק, אך ניתן לזהות באתר מתקנים חצובים רבים כגון מערכת גתות חצובות הכוללת משטחי דריכה שבהם השתמר טיח, בסיסים של מכבשי בורג, תעלות ניקוז לתירוש ובורות איגום חצובים, ואליהם מובילות מדרגות חצובות. סמוך לגתות, ממערב להן, בור תסיסה מרוצף בפסיפס. הגתות מעידות על קיומם של כרמי גפנים בקרבת מקום ועל ייצור יין במקום.

ביבליוגרפיה:

קליין שמואל, ארץ הגליל, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ע עמ' 57-70.
רשות העתיקות, מינהל שימור לשימור מורשת התרבות בישראל, פרויקט אושא,

www.iaa-conservation.org.il נלקט ב-22.7.2020.

מדריך ישראל החדש, כרך 4, ירושלים 2001 עמ' 102-104.

| אטד |

האטד נזכר פעמים מספר בתנ"ך: במשל יותם¹ למשל הוזכר האטד כצמח שאין ביכולתו להביא תועלת והוא אף עלול לגרום לשריפתם של שאר העצים. במהלך מסע ההלוויה של יעקב אבינו מגיעים המלווים ל"גורן האטד"², ולפחות לחלק מהפרשנים מדובר בגורן שמוקף בצמחי אטד קוצניים.³

האטד נזכר במשנה פעם אחת בהקשר של דיני השביעית⁴, שם מובא שניתן לאכול את 'לולבי האטד'. מדובר שם בענפים הצעירים המשמשים למאכל בהמה, ונאכלים בשעת הדחק על ידי אדם.

מתיאורים שונים בתוספתא⁵ עולה כי מדובר בצמח רב-שנתי, שנחשב בהלכה לאילן, ולכן הוא אינו כלאיים בכרם.

בין הפרשנים ניתן למצוא כמה זיהויים לאטד:

אשחר ארץ-ישראלי (*Rhamnus lycioides*) - שיח גבוה או עץ נמוך, סבוך וקוצני, הנפוץ ברוב אזורי הארץ. פירותיו אכילים וצבעם בגוני אדום, סגול כהה ושחור.⁶

אטד אירופי (*Lycium europaeum*) - שיח גבוה, קוצני וסבוך מאוד. סימן ההיכר שלו הוא ענפיו המקושטים. פירותיו קטנים ואדומים.⁷

אחד ממיני **העוזר** (*Crataegus*), ככל נראה עוזרר חד-גלעיני (*C. monogyna*) - עץ נמוך וקוצני, בעל פירות אדומים אכילים, הנפוץ באירופה ומערב אסיה. עץ זה נדיר בארץ, וניתן למוצאו בצפון רמת הגולן.⁸

1 שופטים ט פס' יד-טו.

2 בראשית נ, י.

3 ראה רש"י במקום.

4 שביעית ז, ה.

5 שביעית ה, יא, ועוד.

6 כך מובן מתיאורו של הרמב"ם, שביעית ז, ה.

7 תרגום רס"ג לתורה, בראשית נ, י.

8 תפא"י שביעית ז, ה.

ישנם פרשנים שזיהו את האטד עם צמחים קוצניים באופן כללי, ולא כצמח מסוים.⁹

כל ענף בתחילת צמיחתו הוא רך וצבעו ירוק, ובמהלך חייו הוא מתקשה וצבעו מתכהה. כל עוד הוא רך, ניתן לאכול אותו, טרי או משומר. לאחר התקשותו לא ניתן לאכול.

העלים והרקמות החדשים של כל צמח, ובעצם כל תהליכי הגדילה שלו, נוצרים בחלוקת תאים ובגדילתם בקצה הנצר. אזור זה נקרא 'קודקוד הצמיחה של הנצר' (מריסטמה קודקודית punctum vegetations). מהקודקוד מתפתחים כל חלקי הצמח - שורשים, ענפים, עלים ופרחים.

במהלך חיי הצמח, עם התפתחותו של קודקוד הצמיחה, או לחלופין בהתנוונות שלו, הרקמות הקיימות הולכות ומתקשות.

בנוסף לכך, בצמח מתקיים תהליך שבו דופן התא (cell wall), אחת מהמרכיבים החשובים ביותר של תא הצמח, נוצרת ומתקשה. החלק הבסיסי של דופן זו נוצר בעת החלוקה של הצמח, והמרכיב העיקרי שלה הוא התאית - הצלולוז. 10 דופן זו, העשויה מצלולוז בלבד, נקראת דופן ראשונית. היא דקה וגמישה, ועובייה הוא 0.1-1 מיקרומטר.¹¹ לאחר שהתא מסיים את צמיחתו, נוספים לדופן מרכיבים נוספים כגון ליגנין, מיצלולוז ופקטין, שיוצרים יחדיו את הדופן המשנית. הצטברות חומרים זו גורמת להקשחת הדופן ולהתקשותה.

גבעול הצמח מכיל את רקמות ההובלה. את הרקמות האלו מקיף האפידרמיס. האזור המצוי בין האפידרמיס ובין רקמות ההובלה קרוי קליפה (cortex). האפידרמיס עוטה שכבה של חומר הנקרא קוטיקולה. שכבה זו מורכבת מקוטיין (חומר שומני), והיא אטומה למעבר מים או גזים. בנוסף לאפידרמיס מתרחשת התעבות משנית על ידי קמביום ההובלה (רקמת תאים ראשוניים האחראיים ליצירת צינורות ההובלה). ישנם צמחים שבהם הגבעול הוא מעוצה (גזע), וישנם צמחים שבהם הוא עשבוני.

קיימים אם כן שני גורמים האחראים להתקשות קודקוד הצמיחה: התקשות של דופן התא ויצירת השכבות השונות של קליפת הצמח.

ביבליוגרפיה:

ח.צ. אלבוים, מסורת צמחי המשנה (בהכנה).

משניות שביעית עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית (בהכנה).

9 רש"י עירובין לד, ע"ב; ריבמ"ץ שביעית ז, ה ועוד.

10 הרב-סוכר הנפוץ ביותר בטבע.

11 מיליונית המטר.

קצה אשקלון או גינות בסביבות אשקלון. יוצא שהעיר בפני עצמה לא התקדשה אלא התקדשו סביבותיה, כפי שמוכן מהמשנה בגיטין א, ב שאשקלון היא כדרום, דהיינו חוץ מגבולותיה של ארץ ישראל.

בשל היותה של אשקלון עיר גבול, היא אומנם נחשבת כחוץ לארץ לדיני תרומות ומעשרות, אך לדיני טומאת ארץ העמים החשיבו אותה כארץ ישראל כמובא בתוספתא אהלות (צוקרמאנדל) יח, ד. עם זאת, לדעת הגר"א בירושלמי אשקלון שהוזכרה בברייתא דתחומין אינה אותה אשקלון שהוזכרה בספר יהושע, וזו שהוזכרה בספר יהושע נתקדשה גם כן בעליית עולי בבל.

בזמן בית שני אשקלון הייתה עיר מעורבת וגרו בה יהודים וגויים יחדיו. כך מובא שגר בה דמא בן נתינה, וכן מובא בירושלמי שבאשקלון התגוררו שני אחים שהיו להם שכנים נכרים, וכשעלו לירושלים הקב"ה זימן להם מלאכים שיגורו בביתם, וכך לא יבואו הנכרים לגנוב מהם.

גם בתקופות מאוחרות יותר גרו בעיר יהודים, כפי שכותב רבי בנימין מטודלא שמצא שם יישוב יהודי, במניין מאתיים משפחות.

טופוגרפיה, ארכיאולוגיה וממצאים היסטוריים

העיר אשקלון, שהייתה מרכז סחר ועיר נמל חשובה, התברכה במיקום גיאוגרפי מיוחד: לחוף הים מזה, ועל הדרך הראשית המקשרת בין כנען לארצות שמצפונה ולמצרים שמדרומה מזה. למיקום מיוחד זה נודעה השפעה על תולדותיה ועל התפתחותה של העיר. אשקלון העתיקה שכנה לחוף הים על מצוק כורכר, שהוא חלק מרכס הכורכר המערבי של דרום מישור החוף. התחום

הטבעי שלה השתרע באזור שבין נחל אבטח בצפון לנחל שקמה בדרום, ובין הים במערב לבין גבעות השפלה במזרח. חלקו המערבי של האזור, כולל המצוק שעליו נבנתה העיר, מכוסה בעיקרו בחולות. מזרחה לרכס זה במרחק של כ-6-8 ק"מ נמצא רכס הכורכר המרכזי, בעוד רכס הכורכר המזרחי נמצא במרחק של כ-12 ק"מ מן החוף. פרט לכורכר ולחולות אנו מוצאים בסביבות העיר גם גבעות של חול אדום (חמרה). הרכב הקרקע יחד עם ממוצע המשקעים הרב-שנתי (כ-430 מ"מ) אפשרו התפתחותה של חקלאות משגשגת בסביבות העיר.

אשקלון היא אחת הערים העתיקות ביותר בארץ ישראל בכלל, ואולי הקדומה שבערי החוף. בחפירות שנערכו בתל אשקלון התגלו שרידים המעידים על קיומו של יישוב לאורך כל תקופת הברונזה הקדומה, הקודמת לימי האבות, ומאז ועד ימינו, בהפסקות שונות. למשל, בתעודות הכתובות אכדית שנמצאו בארכיון המצרי המלכותי באל עמארנה, וזמנן מן המחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה לפנה"ס, נמצאו אגרות שנשלחו על ידי שליט אשקלון, ואיגרת נוספת שנשלחה אליו ממלך מצרים.

ב'מצבת ישראל' - אבן המתארת את ניצחונו של אחד ממלכי מצרים לפני למעלה מ-3000 שנים,

גינות אשקלון

מתואר ניצחוננו של המלך על ממלכת כנען, ובתוך כך הוא מתאר גם את ניצחוננו על העיר אשקלון.

אשקלון חרבה עם חורבנה של ארץ ישראל במסעות סנחריב, אם כי ייתכן שהיא לא הייתה יהודית באותו זמן, ונבנתה מחדש בתקופה הפרסית - עם חידושו של בית שני. ישנם ממצאים רבים המעידים על היותה מיושבת גם בתקופות מאוחרות יותר, עד ימי הצלבנים. במהלך המאה השש-עשרה הוקם באזור היישוב הערבי מגדל, שחרב במלחמת העצמאות.

מעניין לציין כי בקרבת חורבות אשקלון הקדומה וסמוך לעיר ההיסטורית, היה כפר פלאחים בשם ג'ורה (שקע או בור קטן בערבית) והוא השתרע על 224 דונם. לאדמות הכפר השתייך גם שטח החורבות של העיר ההיסטורית, ובתוכו כנראה גם גינותיה הנזכרות בתוספתא. גנים אלה זכו לשבחים גם בספרות העולמית, אצל פליניוס וסטרבו הרומאיים, וכן במקורות הצלבניים. הבצלצל האשקלוני היה לשם דבר בימים עברו, גם הרחק מתחומי הארץ.

מדידות שטח החורבות של קרן המחקר הבריטית משנות השבעים של המאה התשע-עשרה מצביעות על כמאה חלקות זעירות של גינות, רובן מושקות, ובהן עצי פרי שונים (אנשי הסקר הבריטי רשמו 37 בארות בשטח. יש להניח כי כל באר סיפקה בממוצע מי השקיה ל-8-10 דונם. מים אלה לא הועלו מבארות בחבל ודלי, כנהוג בבארות המספקות מי שתייה, ואף לא באנטיליות, כמקובל בפרדסים ובגידולי שלחין, אלא בשיטה שונה - באמצעות צמדי שוורים, שירדו במישור משופע ומלאכותי שהותקן במיוחד למטרה זו. באמצעות חבל הקשור לעול העלו השוורים נאד מים מתוך הבאר. מעל לבאר היה גליל עץ ובו חריצים אחדים, וצירו של הגליל נתחב ל'מזלג' עץ. החבל של הנאד היה נתון בתוך אחד החריצים, ותוך העלאתו סובב את הגליל, שהקל על שאיבת המים. כשהשוורים הגיעו לתחתית המישור המשופע, נמצא הנאד מעל לחוליית הבאר והעירו אותו מייד לבריכה קטנה שבצד הבאר, או הזרימו ממנו ישר אל ערוגות הירקות ול'צלחות' שסביב העצים.

ביבליוגרפיה: פוקס, גדעון, עיר רבת ימים: אשקלון בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים: יצחק בן-צבי, תשס"א.

אביצור, שמואל, מורשת אשקלון, בתוך אריאל כתב עת לידיעת ארץ ישראל, עורך אלי שילר, כרך מס' 78, ירושלים, עמ' 60

ורגון, שמואל, בארצות המקרא: מחקרים בנבואה, בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה נבואית, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2015.

גופנן

הגופנן נזכר פעם אחת במשנה¹ כפרי שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו. מכיוון שהצמח נזכר פעם אחת בלבד במשנה, קיים קושי לזהות אותו כיום.

בין הפרשנים ניתן למצוא שלוש שיטות בזיהוי.

1. יש הסוברים שמדובר בענבים של גפן היין (*Vitis vinifera*) המבשילים מאוחר, או שמדובר בענבים גרועים.² לשיטתם, צמח זה נפטר מהדמאי מכיוון שפירותיו אינם משמשים למאכל רגיל.

2. יש המזהים את הגופנן עם שומר פשוט (*Foeniculum vulgare*) - צמח רב שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. לשומר ריח חזק של אניס, והוא משמש כצמח תבלין רב שימושי. היום נפוץ זן בעל גבעול מעובה, המשמש כמעין פקעת וראוי למאכל כשהוא טרי או מבושל. הצמח משמש גם ברפואה הטבעית לטיפול במגוון בעיות.³ לדעת⁴ פליקס זו כוונת הירושלמי ב'שומרה': לפי הירושלמי בני הגליל לא החשיבו את השומר כתבלין, מה שאין כן ביהודה. הטעם לכך הוא כנראה שבגליל גדל זן של שומר שטעמו לא היה משובח, לעומת זן השומר שגדל ביהודה והיה ערב לחך.⁴

3. זיהוי נוסף הוא עם ערף דביק (*Cordia myxa*), הנקרא גם גפנן דביק - עץ ממשפחת הזיפניים, הנפוץ באזורים טרופיים, בעיקר בדרום אסיה. הפרי כתום, מתוק, רירי ומכיל נוזל דביק. באזורנו ניתן למצוא צמח זה סביב נאות המדבר בבקעת הירדן ובבקעת ים-המלח, בשל מידות החום הגבוהות השוררות בהם ושפע המים המתוקים שיש שם במהלך השנה. מוצאו של עץ זה הוא סוואנות סודניות, ביחד עם צלף ורתמי, שיזף מצוי, ועוד. הוא שימש בעת העתיקה באזורנו לציד ציפורים, וישנם מקומות בעולם שמשמשים בשיטה זו אף כיום, בעיקר לציד ציפורים קטנות.⁵

1 דמאי א, א.

2 ערוך ערך גפנן.

3 ריבמ"ץ (דמאי א א), עפ"י הירושלמי.

4 הצומח והחי במשנה, עמ' 41, ערך גופנן.

5 רמב"ם, דמאי א, א. בעבר גידלוהו בארץ, ופרטים יחידים נותרו עד ימינו. ראה מ' כסלו, "ערף דביק ושימושו בציד צפורים", בתוך: ז' ספראי, א' פרידמן ו' שוורץ (עורכים), חקרי ארץ, רמת גן תשנ"ז, עמ' 179-204.

במשנה בשבת⁶ מובא ששיעור הוצאת הדבק שמתחייבים עליו בשבת הוא כדי לתת בראש השפסף, וביארו שם בגמרא שהכוונה היא לתת בראש הקנה של הציידים. ייתכן שמקורו של דבק זה הוא בצמח ערף דביק.

מ. כסלו⁷ מתאר את דרך הכנת הדבק מפירות הערף, שנשתמרה גם בימינו: קטיף פירות הערף נעשה לעיתים במכבדים שלמים. מסירים את הגביע הפורה מעם הפרי, מוציאים את הציפה על ידי לחץ באצבעות על הפרי (לעיתים נעזרים בלחץ השפתיים - בפרי בשל במיוחד או בפרי שנחלט במים חמים) ומנערים את ציפות הפירות לערבה. כשלוחצים באמצעות השפתיים צוברים כמה ציפות, ורק אחר כך יורקים אותן אל הערבה. מק"ג אחד של פירות מכינים עיסה המספיקה בדרך כלל להכנת עשרה מקלות דבק. לצורך הכנת הדבק מוסיפים לערמת הציפות ספלון מלא דבש ולשים את התערובת במשך כ-20 דקות, עד שהיא נעשית צמיגה מאוד. המגע עם הדבש מפריד את הציפות מהגלעין, ונוצרת עיסה דביקה והומוגנית. אחר כך מוציאים את הגלעינים בעזרת השפתיים, והדבק מוכן. מצפים את המקל בדבק ומייבשים אותו במשך שעות אחדות, ואז הוא הופך להיות דביק במיוחד ומוכן לשימוש.

ערף דביק

ביבליוגרפיה: ח.צ אלבוים, מסורת צמחי המשנה (בהכנה).

⁶ ח.ד.

⁷ ציד ציפורים, מקלות דבק והערף הדביק - ריאליה ומקורות, על אתר, טבת תשנ"ו.

דבורה

הדבורה הוזכרה בסדר זרעים, במסכת שביעית פרק י משנה ז, בהקשר לכוורת שבה היא מתקיימת. נחלקו התנאים במעמדה של הכוורת: האם היא נחשבת כקרקע ואז מותר לסמוך עליה כשכותבים את הפרוזבול, האם מותר לרדות ממנה בשבת, ועוד.

בערך זה נדון בקינונה של הדבורה בכוורת.

הדבורים הן קבוצה של חרקים מעופפים השייכים לסדרת הדבוראים. משפחת הדבורים כוללת למעלה מ-20,000 מינים הנפוצים כמעט בכל העולם. בארץ יש למעלה מ-1,000 מינים.

הדבורים ניזונות מצוף ואבקת פרחים בלבד בכל שלבי חייהן. הן נחשבות לחרק החשוב ביותר בתחום האבקת הפרחים, בשל אברי איסוף האבקה. בנדודיהן אחר הצוף מעבירה הדבורה אבקה מהאבקנים (החלק הזכרי של פרח) אל הצלקת (החלק הנקבי של הפרח), וכך גורמת להאבקה, להפריית הפרח וליצירת הפרי. ישנם מינים שיכולתם להצמיח פירות תלויה בהאבקת הדבורים.

רוב המינים הם של דבורים יחידאיות. בין המינים החברתיים בולטים דבורת הדבש (Apis) - הסוג החשוב ביותר לאדם, המשמש לייצור דבש ולהאבקת גידולים חקלאיים. אורח חייו הוא חברתי באופן מלא - קיימת חלוקת תפקידים ברורה בין פרטי המושבה (חלוקה לקסטות), ורק המלכה יכולה להעמיד צאצאים ממין נקבה.

התנחלות הדבורה

באביב הולכת וגדלה אוכלוסיית הדבורים בכוורת. הצפיפות הגוברת מגרה את הפועלות לבנות מלכונים - תאים מיוחדים הנבנים על ידי הפועלות, הביצים המוטלות בתאים אלו מקבלות מזון מיוחד, ומהם תבקע המלכה הבאה. סמוך למועד גיחתן של המלכות הצעירות מתחיל תהליך של ההתנחלות בקן. אל המלכה הזקנה מצטרף חלק מן הפועלות, ויחד הן נוטשות את הכוורת ויוצרות נחיל. בדרך כלל מתיישב הנחיל הפורש באופן ארעי על ענף של עץ סמוך בצורת אשכול דבורים. מן האשכול יוצאות פועלות והן מסיירות בסביבה כדי למצוא מקום מתאים למשכן קבע: חלל בגודל מתאים שפתחו צר והוא מוגן מגשם ומרוח ומבודד משינויי טמפרטורה קיצוניים כתוצאה מקרינת שמש. הסיירות החוזרות לנחיל "מדווחות" על המקומות שגילו, ובתוך יום עד יומיים יוצא כל הנחיל

כענן שקוטרו כדי 10-20 מ' ונע בזמזום עז אל משכן הקבע. במקרים נדירים יש שיציאת הנחיל למקום הקבוע מתעכבת, ואז בונות הפועלות חלות על הענף החשוף.

מקום הקינון הטבעי של דבורת הדבש הוא חלל סגור עם פתח צר, כגון גזע עץ חלול, או נקיק סלע, המוגן מפגיעות אקלים. בחלל זה בונות הפועלות חלות מדונג. הן מפרישות את הדונג בצורת קשקשים מבלוטות בבטנן. את הקשקשים הן מעבירות ברגליהן ומגישות אותם ללסתות, ובעזרתן הן בונות את התאים המשושים של החלה. אין רווחים בין התאים, ודפנותיהם משותפות. כך יוצרות הפועלות חלה מאונכת בעלת שתי שכבות תאים שפתחיהם פונים לצדדים. התאים שבמרכז החלה משמשים לגידול ולדות, והתאים שבהיקף - לאגירת דבש. אבקת הפרחים נאגרת סמוך לתאי הוולדות. כמות האבקה מותאמת למספר הוולדות.

שימוש בחומרים לריפוד הקן - מינים רבים מפרישים מבלוטות מיוחדות חומרים האוטמים את דפנות התאים ולעיתים גם את המחילות, ומונעים חדירת מים ולחות העלולים להרוס את מלאי המזון שבקן. מינים אחרים אוספים מגוון חומרים חיצוניים למטרה דומה, כגון עלים, שערות צמחיות ושרף צמחי.

הקן הוא רב-שנתי, אך ממדי האוכלוסייה החיה בו משתנים בעונות השונות: בחורף היא עשויה להצטמצם לכדי 5000 פרטים, בראשית הקיץ היא עשויה להגיע עד ל-60,000 פרטים ויותר.

הכוורת כיום

בעבר נהג האדם לאכול חלות דבש שנלקחו מנחילי בר. איסוף הדבש מנחילי-בר או מכוורות היה כרוך בהריסת חלות הדבש ובפגיעה בדבורית. ארכיאולוגים גילו כדי חרס מלפני אלפי שנים, ששימשו ככוורות. ציורי קיר מלפני 3450 שנה שנמצאו בלוקסור שבמצרים מתארים רדיית דבש מכוורות בר.

בשנת 1851 גילה הכומר האמריקני לנסטרוט שהדבורים בונות את החלות בכוורת תוך שמירה על רווח קבוע ביניהן, המכונה "רווח הדבורים" (bee space). תגלית זו הביאה למהפך בעולם הכוורנות, ונבנתה הכוורת המודרנית המתפרקת, בה מכוונים את הדבורים לבנות חלה במסגרת עץ שניתנת להוצאה ולהחזרה אל הכוורת. הכוורות הנשלפות מטרתן להקל על הטיפול בכוורת ועל רדיית הדבש. הרדייה מתבצעת מבלי לפגוע במבנה הכוורת, והחלות ניתנות לשימוש חוזר.

למסגרת העץ יש בסיס מלאכותי העשוי מדונג, ועליו בונות הפועלות את התאים. כדי לקבל חלות המכילות דבש בלבד, מפרידים בין הקומה שהמלכה נמצאת בה לבין הקומות שמעליה על ידי רשת חסימה. הרשת מאפשרת מעבר חופשי לפועלות אך מונעת אותו מן המלכה. כך מצויים ולדות רק בקומה שנמצאת בה המלכה.

ביבליוגרפיה: אנציקלופדיה החי והצומח של ארץ-ישראל, הוצאת משרד הביטחון, תל אביב תשנ"ג, כרך 3 עמ' 368.

ורד

הורד נזכר כמה פעמים במשנה בהקשר לצמחי בושם ומרפא,¹ וכך גם בתוספתא² ובמקורות נוספים בש"ס. במשנה הובא שיש לנהוג קדושת שביעית בוורד, ואף קיימת החובה לבערו מן הבית, כשהוא כלה לחיה בשדה.

לדעת רובם המוחלט של הפרשנים והחוקרים מדובר בצמח ורד (*Rosa*) - סוג ממשפחת הורדיים - *Rosaceae*, המונה יותר מ-200 מינים שונים רב-שנתיים, בהם שיחים זקופים, מינים שרועים ומיני מטפסים. רוב המינים בעלי גבעולים קוצניים. ניתן להפיק מהוורד מספר מוצרים, כגון שמן ורדים ומי ורדים. אלו מופקים מעלי הכותרת של הוורד שמכילים שמן אתרי.³ הוורד משמש לטיפול רפואי במערכת העיכול, במחלות עור ועוד, וכן לבשמים ולהרחה, לתיבול מזונות ולבישום משקאות.

הכנת שמן הורדים בזמן המשנה נעשתה בכבישת עלי הכותרת בשמן. בכבישה זו השמן האתרי המצוי בעלי הכותרת פעפע לתוך השמן וגרם לבישומו. בתקופות מאוחרות יותר פותחו שיטות נוספות למיצוי השמן האתרי, למשל בזיקוק.

פרי הוורד משמש לחליטת משקאות ולהכנת ריבות, סירופים ועוד.

הוורד פורח לרוב באביב ובקיץ, ואילו בחורף הוא שרוי בתרדמת. עם בוא החורף, הפרי כלה מן השדה, לכן בשמיטה יש לבער מן הבית את התוצרים השונים שנעשו ממנו, כפי הכלל שכשהצמח כלה לחיה בשדה, יש לבערו מהבית.

ביבליוגרפיה: ח.צ אלבוים, מסורת צמחי המשנה (בהכנה).

1 שביעית ז'ו-ז; מעשרות ב, ה; שבת יד, ד.

2 דמאי א, כז; סוטה טו, ח; נגעים ו, ב ועוד.

3 שמנים צמחיים נדיפים.

חולדת הסניים

חולדת הסניים הוזכרה פעם אחת בסדר זרעים, במסכת כלאיים.¹ לדעת בית שמאי קיים ספק מה הגדרתו ההלכתית של מין זה, האם הוא מוגדר כ'חיה' או שמוגדר כ'שרץ חיה'. עיקר משמעותו של ספק זה הוא לדיני טומאה וטהרה - מה השיעור שמטמא את הנוגע בו או את הנושא לאחר מותו. אם הגדרתו ההלכתית היא כחיה, שיעורו הוא בכזית, ואם הגדרתו ההלכתית היא כשרץ, כחולד² שהוזכר בתורה כאחד משמונת השרצים, שיעור הטומאה הוא בכעדשה. החולדה לעומת זאת הוזכרה פעמים אחדות במשנה, ולכן לא מדובר באותו בעל חיים, או שמדובר במין הדומה לחולדה, אך ודאי שלא בחולדה עצמה.

חולדת הסנאים הוזכרה גם כן בגמרא,³ שם נכתב שאף שאין לגדל בארץ ישראל בהמה דקה וחיה דקה, לדעת רבי ישמעאל מותר לגדל חולדות סנאים, מפני שעשויות לנקר את הבית.

ישנם שני הסברים בראשונים לניקור הבית. יש מהראשונים שמבארים שחולדות הסנאים, בדומה לבעלי חיים אחרים, טורפות את העכברים ובכך מנקות את הבית, ומדובר אם כן בבעל חיים גדול יחסית. לעומת זאת יש מהראשונים שמבארים שמדובר בבעלי חיים הגדלים בשיח הסנה, והם "רגילות אצלם לניקור הבית מתולעים ושרצים הדקים", ומדובר אם כן בבעל חיים קטן יותר.

האם החולד וחולדת הסנאים הם בני אותו מין?

לדעת התוספות בגמרא יש להבחין בין שני סוגים של בעלי חיים. חולדות הסנאים הן מין בפני עצמו שחופר בקרקע, או בעלי חיים בעלי רגליים דקות שהחריצים ניכרים בין השוקיים, ומתוך שהשוקיים דקות הם נראים גבוהים. לעומת זאת החולד שעליו דיברה התורה, שלכל הדעות הוא מוגדר כשרץ, הוא בעל חיים ששוקיו קצרות והוא שורץ על הארץ.

אולם לדעת ראשונים אחרים משמע שמדובר באותו סוג של בעלי חיים, אלא עם מאפיינים מעט שונים: חולדת הסנאים היא חולד שמצוי בדרך כלל בסנה. לפי הסברם הגמרא מתארת בעל חיים

1 ח, ה.

2 ויקרא יא, כט.

3 ב"ק פ, א.

טורף בעל רגליים קצרות שניתן לגדלו בבית לצורך סילוק בעלי חיים שונים.

זיהוי:

בערוך ובמוסף הערוך הובאו ארבע אפשרויות לזיהוי בעל חיים זה: מין חולדה או עכברוש (Mur-oid rodents – rattus), דלק – (Martes foina syriaca), סנאי (Sciuridae) – , או נמייה – (Herpestes) – בעל חיים טורף שניזון מיונקים, זוחלים וחרקים ומשמיד נחשים ארסיים ועכברים.

הרמב"ם בפירוש המשנה תיאר בעל חיים זה תיאור קצר, בלא לציין את שמו הפרטי בערבית: "בעל חי דומה לחולדה (כ'לד) והוא ממיני השועלים (ת'עאלב)". לא ברור לאיזה בעל חיים התכוון הרמב"ם. הסיווג שלו בתור מין שועל מעלה את האפשרות שמדובר בדלק (Martes foina syriaca). זהו טורף בעל פרווה חומה וזנב ארוך, ואפשר למצוא בצורתו דמיון מסוים לצורת השועל.

לדעת י. פליקס⁴ מדובר כנראה בדלק המצוי שהיה נפוץ בארץ בין סבכי הקנים והפטל (והוא נקרא 'חולדת הסניים' מכיוון שהסנה הוא הפטל). ניתן לביית חיה זו אם צדים אותה בצעירותה, והיא מועילה בטורפה נחשים ועכברים.

לדעת מ. רענן⁵ התיאורים השונים בפרשנים מזכירים את חמוס הבית או את החמוס המבאיש (Mustela putorius furo). חמוס הבית הוא תת-מין של סמור שבית כנראה מסמור הבר האירופי. בעבר היה החמוס נפוץ בתור חיות ציד באירופה ששימשה ללכידת עכברים, חולדות ומכרסמים אחרים, בזכות גופה הארוך והצר, שמאפשר לה כניסה למחילותיהם.

רבי יהודה ביבאס |

רבי יהודה אריה ליאון בן שמואל ביבאס נולד בשנת תקמ"ט (1789) במרוקו, ונפטר בי"ז בניסן בשנת תרי"ב (1852) או תרי"ז (1857) בחברון. הוא היה מראשוני הקוראים להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, והשפיע רבות על רבי יהודה אלקלעי, מ'מבשרי הציונות', ומשכך ראוי להיחשב אף הוא כאחד ממבשרי הציונות.

ר' יהודה ביבאס נולד במרוקו למשפחה מצאצאי מגורשי ספרד שהתיישבה בצפון אפריקה, שם כיהנו אבותיו בעיר תטואן בצפון מרוקו כרבני הקהילה ומנהיגיה. משפחתו אף התייחסה לרבי חיים בן עטר, ה'אור החיים הקדוש'. בשנת 1790 עקרה משפחתו ממרוקו לגיברלטר (בדרום מערב ספרד - הקצה הדרום-מערבי של אירופה), שם הקימה קהילה.

לאחר פטירת אביו, עבר ללמוד אצל סבו בעיר ליברנו שבאיטליה, שם נשא לאישה את רחל, ונולדו להם שני בנים - חיים וישועה.

בילדותו ובנעורו למד בתלמוד תורה ובישיבות בגיברלטר ובליבורנו, וקנה לו בקיאות רבה בלימודי הקודש. בשל היותה של גיברלטר טריטוריה בריטית, רבי יהודה התמצא היטב בשפה האנגלית, וכן היה בקיא באיטלקית ובצרפתית. בתעודות הכתובות באיטלקית הוא נשא את התואר ד"ר (L.D. Laureatto Dottore) מאחת מאוניברסיטאות אירופה, אולי מאיטליה.

בשנת תק"צ (1830) התמנה לרבה של קהילת קורפו. רוב פרנסתה של קהילת קורפו התבססה על מסחר בארצות רבות ועל עסקי יבוא ממדינה למדינה, בשל מיקומה הגיאוגרפי. משום כך הזדקקה הקהילה היהודית לרב תלמיד חכם המעורה היטב בענייני כלכלה ומסחר. בתחילת המאה התשע-עשרה התירו השלטונות היווניים ליהודים לקנות קרקעות באי, וכלכלתם של יהודי קורפו החלה לשגשג.

בכהונתו כרבה של קורפו, התייצב רבי יהודה ביבאס בחזית השמירה על המסורת. הוא התנגד לחילון מטעמי נוחות, כגון של המטלטלים מטרייה בשבת, ונאבק בכוונה לשנות את מנהגי התפילה בבית הכנסת ברוח תנועת הרפורמה, בהכנסת כלי נגינה או בהנהגת בגדי שרד לשלוחי הציבור למשל. הוא התיר את האתרוגים שגדלו באי קורפו וטען שהם אינם מורכבים. על פסק זה סמכו רבים והתירו אתרוגים אלו.

ר' יהודה ביבאס כיהן כרבה של קורפו במשך שתי תקופות, הראשונה בין תק"צ (1830) לתקצ"ט (1839), והשנייה בין תר"א (1841) לתר"ט או תר"י (1849-1850).

בין כהונותיו יצא למסעות ברחבי אירופה, ארץ ישראל ומצרים, ורצה לעורר לתיקונים בחיי החברה והרוח. ממסעותיו אלו ניתן ללמוד על שיטתו, שכן הרב ביבאס לא השאיר אחריו ספרים. את דבריו ועיקרי שיטתו אנו לומדים מתלמידיו, ובעיקר מרבי יהודה אלקלעי שר' יהודה השפיע עליו רבות. עדויות על פעילותו ועל דעותיו מימים אלו נמצאות בספר זיכרונות של שני מייסודים מהכנסייה הסקוטית אשר סיירו וחקרו את קהילות היהודים באירופה באותה תקופה, במהלכה נפגשו גם עם ר' יהודה ביבאס.

רבי יהודה אלקלעי מציין שנסיעתו של רבו הייתה בשליחות כלל ישראל, וכי מדובר בתלמיד חכם, בעל מידות ושאר רוח, הבקיא בספרות היהודית ההלכתית וההגותית לדורותיה ומחזיק בתפיסת עולם יהודית מסורתית ושמרנית.

עוד סיפר כי בהרצאתו לפני קהל יהודי הכריז ר' יהודה כי על היהודים לשנות את תוכנית הלימודים המבוססת על לימודי קודש בלבד, שלהם קרא 'החוק של התורה', ולצרף לתוכנית לימודי מדעים.

ביחס לגאולתם של ישראל, גרס ר' יהודה ביבאס כי דרך המלך של הגאולה תהיה באמצעות פעולתם היזומה של בני אדם, לצד האמצעים הרוחניים המסורתיים המקובלים: "תשובה, צדקה, וצעקה מעבירים את רוע הגזרה". הרב ביבאס האמין

במאמצים של בני האדם להשפיע על מהלכים עליונים, ואגב כך הטיף להסתפקות במועט ואף בליט ברירה לסגפנות הכרוכה בשיבת ארץ-ישראל העדיפה על פני החיים בגולה: "טוב היה אילו היינו אוכלים אפילו לחם צר ומים לחץ בארץ-ישראל, והיינו יודעים שיש לנו אלוה, כיוון ש"הדר בארץ-ישראל דומה כמי שיש לו אלוה, וכבר ידוע שהתעוררות למעלה תלויה בהתעוררות מלמטה". אם כן הוא האמין בגאולת עם ישראל בדרך הטבע, כפשוטה.

לדבריו, מלבד התשובה הפרטית של האדם, יש גם תשובה לאומית, על ידי שישראל ישובו לארצם. "וזה אמר הקב"ה: 'שׁוּבוּ אֵלַי וְאֶשׁוּבָה אֲלֵיכֶם' (מלאכי ג.). וכשִׁתְּאֲמָצוּ יִשְׂרָאֵל לַעֲלוֹת יְרוּשָׁלַיִם, גם אם הם בצרה, ונראה שנכספה נפשנו לחסות בצל שכינתו, מיד הקב"ה, מתעוררים רחמיו, ויגלה גאולתו במהרה בימינו אמן. כללו של דבר, הפתרון למצבה של האומה הנוודת והנרדפת הוא מעברה מהגולה אל ארץ-ישראל. עלייה של המוני בית ישראל היא תנאי ראשוני לגאולה.

ר' יהודה אף העריך כי הממלכה המאוחדת (אנגליה) תהיה כוח מדיני עולה שידביר את שלטונם של העות'מאנים בארץ-ישראל ביום מן הימים. בממד החזון והאמונה נוצרה בקרב ציפיה כי הבריטים יהיו המעצמה האירופית שבחסותה יקימו היהודים רשות ריבונית עצמאית בארץ-ישראל.

שיחותיו עם הסקוטים, כנזכר לעיל, נסבו על קשת נושאים שהוא היה אמון עליהם בהיותו הוגה דעות, דרשן ותלמיד חכם מוערך אצל תלמידי חכמים בני דורו: מצבו של עם ישראל מהעת העתיקה ועד תקופתו, מוצא היהודים, רעיון הבחירה של עם ישראל וייעודו בקרב העמים, שיהיו לו האמצעים הנדרשים לעם ישראל כדי לשלוח נציגים לרחבי העולם ולהפיץ את תורתה של האומה. המייסודים הסקוטים הזכירו בחיבורם את דבריו לקהל יהודי, על הצורך "להתאמן בנשק ולהוציא את ארץ-ישראל מידי התורכים, בדומה ליוונים ששחררו את ארצם במלחמת העצמאות היוונית [מלחמה שארכה למעלה מעשר שנים והסתיימה בשנת 1832] וכשם שהיוונים הוציאו מידיהם את ארצם המה, כך על ישראל להוציא את ארצם". והם מציינים: "הרבי הזה השאיר

רושם עמוק אצל היהודים כאן ובמקומות אחרים, ובעיקר על זו האחת, שהיהודים חייבים להיות מלומדים במדע ובנשק, שכך הם עשויים לכבוש את פלשתינה מידי התורכים בניהולו של משיח, כמו שהיוונים תפסו את ארצם. ולדבריהם "יש לבטל את החלוקה בארץ הקדושה ועל היהודים לעבוד ואפילו בכידון בעת הצורך".

בשנת תר"י נפטרה אשתו של ר' יהודה. אירוע זה זירזו לסיים את תפקידו כרבה של קהילת קורפו ולעלות לארץ, והוא התיישב בחברון, עיר האבות. בעיר זו, בתוך חצר גדולה שהייתה כולה מלאה ישיבות של גדולי הדור, יסד גם הוא את ישיבתו הנודעת בשם ישיבת הרב ביבאס, ואלה העביר את ספרייתו הפרטית שהחזיקה יותר מאלף וחמש מאות כתבי-יד וספרים יקרים. כתבים אלו אבדו לנו בימי המאורעות בשנת תרפ"ט.

ר' יהודה תכנן להתפרנס מחסכונותיו הפרטיים ומניהול קופת 'מגן אבות'. יהודי קורפו היו מסורים לנתינת צדקה ליושבי ארץ-ישראל. בשנת 1847 בא מחברון לקורפו השד"ר חיים שמואל הלוי והקים בראשותו של הרב ביבאס את קופת מגן אבות, שמהכנסותיה 'יקנו נכס על שם ק"ק קורפו' בחברון. ההחלטה על הקמת הקופה התקבלה על ידי 'הועד המייצג את כלל קהל איטליה' בעיר קורפו בא' בסיוון תר"ז (18 במאי 1847). הוחלט כי את התרומות יתנו חוגגים 'בשעת החתונה', בשבעת הימים שלאחריה ובטקס ברית המילה. כשייאסף סכום 'שאינו פחות ממאה טאלר...' ישלח לחברון על מנת שיקנו ממנו בסכום זה נכס על-שם ק"ק קורפו, ופרותיו של הנכס יחולקו 'בעיר הקודש חברון'. הקופה תוקצבה מתרומות שהחלו להתקבל בקורפו, כשהיה הרב ביבאס רבה של הקהילה.

הרב נפטר בשנת תרי"ב לפי חלק מהגרסאות, כחודשיים לאחר עלייתו, או בשנת תרי"ז לפי חלק אחר מהגרסאות. הוא נקבר בבית העלמין הישן בחברון. על שמו נקרא רחוב בשכונת נחלאות בירושלים.

ביבליוגרפיה: ויילר ישראל, יעל, "דת, לאומיות ובשורה חדשה: הרב ד"ר יהודה אריה ליאון ביבאס מבשר הציונות", בתוך עת לחננה (עורך: אסף ידידיה), ירושלים: יד בן-צבי, 2014.

בנבנישתי, דוד, מזרחי, חיים, "רבי יהודה ביבאס וקהילת קורפו בזמנו", בתוך ספונות, ספר שני (תשי"ח), הוצאת מכון בן צבי ירושלים תשיח.

מולכו, יצחק רפאל, הרב יהודה בן שמואל ביבאס, ירושלים: הוצאת ועדת התרבות והחינוך של התאחדות קהילות הספרדים בישראל, תשי"ז.

מגל

המגל הוא כלי עזר שמשמש לקצירת התבואה.

אפיון המגל

הביטוי 'חרמש' הוזכר רק בתורה ולא בנביאים, ואילו הביטוי 'מגל' הוזכר רק בנביאים ולא בתורה, אי לכך מדובר באותו כלי. עם זאת שני כלים אלו הוזכרו בדברי חז"ל.

בחז"ל הוזכרו שני סוגי מגלים - מגל יד ומגל קציר. סביר להניח כי המגלים לא שימשו רק לשם קציר התבואה, אלא מדובר למעשה בסוגי סכינים שונים שיוצרו באופן שיהיה ניתן להשתמש בהם בכמה שימושים, בהם חיתוך צמחים כאמור ושחיתת בעלי חיים. מגל היד היה מיועד "לשבר בו עצים ועצמות", ומדובר במגל שהסכין הוא חלק מצידו הפנימי ומחוספס מצידו החיצוני. מגל זה היה קטן, שאינו קוצר אלא "מלוא היד בלבד". מגל הקציר לעומת זאת היה "מלא פגימות ותלמים", והיה אפשר להשתמש בו לשימושים נוספים, למשל לחיתוך של חפצים שונים. ישנם מקרים שבהם שימושים אלו נחשבו לשינוי מדרך השימוש הרגילה. מפרשנות דברי הנביאים מובן שהמגלים היו כלים חדשים שניתן היה להופכם לחניתות, ולהיפך.

יש לציין שבראשונים מצאנו כמה תרגומים ל'מגל'. רש"י למשל מתרגם את מגל היד כ"שרפ"א", וכוונתו למגל או למזמרה. מגל קציר הוא מתרגם כ"פלציל"א", וכוונתו לחרמש. בספרות הרומית נמצאו כ-12 סוגי מגלים שונים, וייתכן כי התרגומים השונים מבטאים את סוגי המגלים שהיו מוכרים באזורים שונים. ישנם המציינים כי לפני כ-50 שנה נמצאו בארץ כ-10 סוגי מגלים שונים.

הנחת היסוד בהבנת סימני השדה של חז"ל הם שהמונחים 'מגל' ('גילא') ו'מסור' הם אותם כלים הידועים בימינו בשמות אלו. מחקרים היסטוריים, לשוניים וארכיאולוגים הראו שקיים דמיון רב בין המגל שהיה בשימוש בתקופת התלמוד ובין המגל ששימש את הפלאח הערבי עד ימינו. מגלים אלה חסרי שינון או בעלי שינון קטן יחסית, ואורכן של השיניים הוא כ-0.5-1.5 מ"מ. לעיתים השיניים מופנות בזווית לכיוון הקת, ולעיתים הן ישרות. לעומת זאת המסור הוא כלי שהיה בדרך כלל בעל שיניים גסות וגדולות ובמרווחים גדולים מאלה של המגל, מ-2 מ"מ ומעלה.

הכלי שמוכר בימינו כ'חרמש' - מוט באורך של כמטר וחצי, ולהב ארוך בראשו - לא הוכר בזמן המשנה בארץ. הוא הומצא באירופה במהלך ימי הביניים.

במשנה מתוארים חלקי המגל:

תוך המגל - החלק הפנימי של המגל. בצד זה משתמשים לביצוע הקציר.

אחר המגל - החלק החיצוני של המגל. צד זה אינו משמש לקציר, אם כי בשל תנועות ידיו של הקוצר ייתכן כי הזזת צידו החיצוני של המגל תגרום גם היא לנפילת שיבולים.

ראש המגל - הקצה הנגדי של המגל, מול ידית האחיזה. נחלקו התנאים אם שיבולים שנפלו מחמת נגיעת ראש המגל בהן נכללות בהגדרת 'לקט'.

ניתן לתלות את המגל באמצעות חוט או חבל מתאימים. חוט זה נקרא "תלוי מגל יד".

פליניוס מציין שיש להשחז' מדי פעם את המגל ואת כלי הקציר. השחזה זו נעשתה על ידי אבני משחזת, אולם היא הייתה יקרה. את המגל ניתן לשמר על ידי מריחתו בשמן.

אף שהקצירה היא אחת מהמלאכות שנאסרה עשייתן בשמיטה, מותר למכור כלי קצירה לחשוד על השביעית, כיוון שייתכן שהוא ישתמש בכלים אלו באופן מותר.

ממצאים היסטוריים

ממצאים ארכיאולוגיים שונים עולה כי המגל הוא מכלי העבודה הקדומים ביותר. ישנם להבי מגלים שנמצאו באתרים שמיוחסים לראשית האנושות.

מעיון בתמשיחים מצריים עולה כי הקציר נעשה באמצעות מגלים. התבואה הוכנסה לתוך סלים, ולאחר מכן הובאה לאזור שבו דשו את התבואה.

המגלים הראשונים היו עשויים לסת של בהמה או ענף עץ כפוף שהחקלאים נעצו לתוכם להבי צור והתקינו להם ידית מגולפת לצורך אחיזה נוחה ביד הקוצר. להבי מגל מתגלים בדרך כלל בחפירות לאחר שנשרו מהמגל, והם מתאפיינים בברק מיוחד בצידם המשוון. ברק זה נוצר מהחיכוך של הלהב בגבעולי החיטה והשעורה שרקמתם מכילה צורן. השימוש במגלי מתכת, מיעוטם מברונזה ורובם מברזל, החל בארץ באמצע האלף השני לפנה"ס, בתקופת הברונזה, והלך והתגבר בתקופת הברזל, היא תקופת הבית הראשון.

מתקופת הבית השני וימי המשנה והתלמוד (התקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית) ואף מתקופות מאוחרות יותר נמצאו מגלי ברזל באתרים רבים ברחבי הארץ. ראוי לציון מגל בעל ידית עץ ולהב משוון שהתגלה בין הממצאים מימי מרד בר-כוכבא במערת האיגרות שבנחל חבר במדבר יהודה. הודות לתנאי היובש של אזור זה השתמר המגל בשלמותו, עד כי ניתן להשתמש בו גם כיום.

המלאכות החקלאיות, ובהן קציר השיבולים, היו חביבות על אומני הפסיפסים הקדומים, והם תיארו אותן ברצפות פסיפס בווילות רומיות, בבתי הכנסת ובכנסיות מהתקופה הביזנטית. כך, לדוגמה, אנו מוצאים את המגל כאחד הפריטים המלווים את דמויות הנשים המייצגות את ארבע עונות השנה בתיאור גלגל המזלות בבית הכנסת הקדום בציפורי.

מלוגמא

הביטוי "מלוגמא" בחז"ל כולל מגוון פעולות רפואיות: רפואה כללית לאדם, או טיפול בו באמצעות משחות או רטיות שונות.

בתנ"ך כמעט ולא הוזכרו צמחים בהקשר הרפואי שלהם, אך עם זאת מובא בגמרא¹ שחזקיהו גזז את ספר הרפואות, וקרוב לוודאי שמדובר בספר שריכז שימושים שונים, גם בצמחים, לצרכים רפואיים. במשנה ובגמרא מוזכרים צמחים רבים ששימשו לרפואה וכן תהליכים רפואיים רבים הנעשים בהם לרפואתו של האדם.

השימוש בצומח כמקור לתרופות קיים עד ימינו, וישנן דוגמאות לכך: האספירין פותח מקליפות ועצי הערבה, והסליציל, החומר הפעיל בתרופה זו, נקרא על שמה המדעי של הערבה; נעשה שימוש בצמח הקנביס לצרכים רפואיים; הרפואה האלטרנטיבית שמבוססת על טיפול מהצומח תופסת תאוצה רבה, ועוד.

השימוש בצמחים מקיף את כל חלקי הצמח: שורשים, עלים, ניצנים, פרחים, פירות וקליפה, וכן במרכיבים שונים הקיימים בצמח כגון המוהל החלבי (latex), שמנים אתרים (essential oil), טאנינים (tanins), אלקלואידים, פלבונאידים (flavonoids), פוליפנולים (polyphenols) ועוד.

עיקר הריפוי נעשה בחומר הפעיל שתוקף את המחלה או את הכאב. מחקרים שונים הנערכים כל העת בוחנים מהו החומר הפעיל בצמח שגורם לריפוי, וכן מהן ההשפעות השונות שלו על כלל מערכות הגוף (תופעות לוואי).

תרופות הן "חומרי רפואה, או תרכובות המשפיעות על מבנה הגוף ותפקודו. תרופה היא מוצר רוקחי המשמש למנוע, לאבחון ולטיפול בלוקים במחלה, או להשבתה של פעילות פיזיולוגית. תרופות מיועדות לרפא, לשנות את המהלך הטבעי של המחלות, להקל את תסמיני המחלות השונות (Symptoms), לאבחן מחלות ולמנוע אותן".

ישנם שלבים בתהליכי תנועת התרופה בגוף.

A= absorption (ספיגה): מתן פומי (דרך הפה ומערכת העיכול), דרך העור (כמשחות שונות שחודרות לגוף דרך הנקבוביות), הזרקת התרופה ישירות לווריד או לשריר, ואיוד.

D= distribution (פיזור): הפיזור נעשה דרך מערכת הדם, וממנה למערכות הגוף השונות ולאברי המטרה.

M = metabolism (חילוף חומרים): מעבר התרופה דרך הכבד הגורם לפירוקה.

E= elimination (פינוי): פינוי התרופה דרך הכליות ומערכת השתן.

אופן נוסף שהוזכר בחז"ל הוא שימוש בצמח לצורכי חבישה, וייתכן כי מדובר בכמה פעולות שנגרמות על ידי הצמחים. כך למשל תכונת הטאנינים היא לכווץ רקמות, ולכן ניתן להניח על פצע צמחים שמכילים כמות גבוהה של טאנינים ובכך לגרום לכיווץ הרקמה הפתוחה ולעצירת הדם.

במשנתנו מובא שאין להשתמש בצמחים שמיועדים למאכל אדם לצרכים רפואיים שונים, ולפי המובא בפרשנים, אין לעשות כן בכל צורות ההגשה של התרופה לחולה, הן בטיפול פנימי הן בטיפול חיצוני.

ביבליוגרפיה:

משניות שביעית עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית (בהכנה).
מזרחי, יחזקאל, המדריך השלם לפרמקולוגיה, מהדורה חמישית, ת"א 2013 עמ' 1.

סיאה, אזוב וקורנית |

הסיאה, האזוב והקורנית הוזכרו פעמים רבות במשנה, ולרוב בסמיכות זה לזה. כך למשל במשנה במסכת שביעית ח, א הם מוזכרים כצמחי בר שניתן להשתמש בהם הן למאכל הן להסקה, כפי שמובא שם: "חשב עליו לעצים הרי הוא כעצים". ייתכן כי השימוש בהם להסקה נעשה בשל הריח שהם מפיקים בעת הבערתם.

צמחים אלו גדלים בר, ולעיתים גדלים כפולשים בחצרות ובגינות. לכן, במקרה שבו צמחים אלו גדלו בגינה או בחצר של האדם, קיימת החובה להפריש מהם תרומות ומעשרות, אך אם הם גדלים במקום שאינו נשמר, אזי הם פטורים מהפרשה, כמובא במשנה במעשרות ג, ט.

ביות הצמחים ובעלי החיים:

אחד התהליכים המשמעותיים שנעשו בידי האדם הוא ביות. ביות הוא תהליך של בחירת פריטים של צמחים או בעלי חיים שנושאים את המטען הגנטי המתאים לאדם, ומהם ניתן להפיק את מרב היתרונות. בצמחים התכונות הנדרשות לאדם הן נוחות איסוף הזרעים או הפירות וכמות מספקת של ערכים תזונתיים. בבעלי חיים התכונות הנדרשות הן: תזונה מגוונת, התבגרות מהירה, אפשרות לרבייה בשבי, מזג נוח, היררכיה חברתית ניתנת לשינוי ואינסטינקט עדר.

תהליך הביות מתמשך עד ימינו, כחלק מתהליך זיהוי המינים המתאימים ביותר לאדם. אי לכך ייתכנו מיני צמחים שבהם חלק מהמין יתורבת ויגודל על ידי האדם, ואף יישמר על ידיו, וחלק מהמין יישאר כגידול טבעי בשטח פתוח.

גם כיום ניתן למצוא אזוב שגדל בר באופן טבעי, ואזוב שבוי ומגודל באופן מסחרי על ידי האדם.

ישנם כמה צמחים שמזוהים באופן עקבי עם שלושת הצמחים האלו. רוב הזיהויים הינם עם צמחים שונים ממשפחת השפתניים. זוהי משפחה של צמחים עשבוניים חד-שנתיים או רב-שנתיים, בני שיח או שיחים, המכילים שמנים מפיקי ריח. בין הצמחים שהוזכרו ניתן למנות את הצתרה (Sature) - ja - סוג של צמחים ארומטיים ממשפחת השפתניים, המונה כ-30 מינים¹; את מיני האזוב; 'זעתר' (Origanum) - בן שיח המשמש לתבלין, הגדל במזרח הים התיכון, כולל ארץ ישראל; אזוב תרבותי

1 בבלי שבת קכח, א; ירושלמי שביעית ז, א.

- מיוון (*Origanum majorana*)² - שיח קטן המשמש לתבלין; מרווה (*Salvia*) - על סוג זה נמנים מינים רבים של צמחים ארומטיים, הנפוצים בכל רחבי חצי הכדור הצפוני. הסוג קורנית (*Thymus* sp.) - עליו נמנים מינים שונים של שיחים קטנים המשמשים לתבלין. במהלך לעיסת עלי הצמח מתפשטת בפה תחושת קרירות, ומכאן נגזר השם - קורנית. בארץ נפוצה הקורנית המקורקפת (*T. capitatus*) או בת קורנית פשוטה (*T. vulgaris*). גם צמח ה'טימין' (*Thymus*) הוזכר כזהוי אפשרי לצמחים מקבוצה זו.

נענע הכדורים (*Mentha pulegium*) הוזכרה רק אצל הערוך, ומדובר בצמח רב-שנתי ממשפחת השפתניים. עלי הנענע ידועים בריח המנטה העז הנודף מהם. הנענע משמשת להכנת משקאות חמים וקרים, והיא מרכיב חשוב ברפואה העממית ובתעשיית התמרוקים.³

ביבליוגרפיה: ח.צ אלבוים, מסורת צמחי המשנה (בהכנה).

2 ערוך ערך סאה.

3 ערוך (ח"ו עמ' 2 ערך סאה).

| עדשה |

כללי

העדשים נזכרות במקורות פעמים רבות, ומהם עולה כי מדובר בגידול חקלאי מסודר. בתיאורה של אחת ממלחמות דוד ופלישתים למשל מובא שהעם ברח לשדה מלא עדשים במהלך המלחמה.¹ גידול זה מיועד למאכל אדם, כך למדים מהמקרה שבו ברזילי הגלעדי נתן עדשים לדוד.² ניתן לבשל עדשים, כפי שיעקב בישלן ונתנן לעשיו במוכרו את הבכורה.³ ניתן אף לבשלן יחד עם בצל⁴ וגריסים.⁵ העדשים אף שימשו כחלק ממרכיבי התזונה של יחזקאל, במאכל שנצטווה לאכול לפני ששכב על צידו.⁶

העדשים הם מין שמבשלים אותו יחד עם קליפתו, לכן שיעור ההוצאה שעליו מתחייבים בשבת כולל גם את הקליפה.⁷

בדיני מוקצה אומרת המשנה⁸ שהשיער של העדשים, כלומר השרביטים שבהם מצויות העדשים, מיועדים למאכל בהמה, ולכן הם אינם מוקצה.

באחד האזכורים בתוספתא⁹ נאמר על העדשים המצריות שגלגליהן חדים, והכוונה היא ככל הנראה שמדובר בזרע שצורתו אליפסה, ולא עיגול כבשאר העדשים. כיום לא ברור לנו איזה צמח הוא זה.

העדשה כשיעור הלכתי

1 שמואל ב כג, יא.

2 שמואל ב יז, כח.

3 בראשית כה, לד.

4 משנה תרומות י, א.

5 משנה ערלה ב, ז.

6 יחזקאל ד, ט.

7 משנה שבת ז, ד.

8 שבת כא, ג.

9 מעשרות ג, טו, ראה גם בירושלמי מעשרות ה, ח.

העדשה הוזכרה בחז"ל כמדד לשיעורי תורה ביחס לנפחה ושטחה. באשר לנפחה, נלמד שבשר או דם של אחד משמונת השרצים בשיעור עדשה מטמא במגע. שטחה נידון בהלכות צרעת.

שיעור העדשה הוא גם הבסיס לשיעור גריס, שהוא ריבוע של ג' על ג' עדשות.

העדשה שנידונה בחז"ל היא "לא גדולה, ולא קטנה, אלא בינונית - זו מצרית", ובירושלמי הובא שהעדשה המצרית היא "כל שגלגליהן חדין".

ביחס לשטחה כתבה המשנה ש"מקום עדשה ארבע שערות", והמשמעות היא שאף שהיא עגולה, מרבעים את שטחה, והיא נעשית כשטח ריבוע של שתי שערות על שתי שערות.

מידות שונות נאמרו בשיעורה של העדשה, ולהלכה שיעור זה הוא עדשה שקוטרה בין 5 מ"מ ל-6.2 מ"מ.

זיהוי הצמח

לדעת כל הפרשנים¹⁰ ישנו זיהוי מרכזי אחד לעדשה, והוא העדשה תרבותית (*Lens culinaris*) - צמח חד-שנתי ממשפחת הפרפרניים - *Papilionaceae*. שיחי העדשה מגיעים לגובה של כ-40 ס"מ. הפרי הוא תרמיל המכיל בין זרע אחד לשלושה זרעים. הזרעים הם העדשים, שנחשבים למאכל חשוב לאדם כבר מזמן קדום, בין השאר בשל תכולת החלבון הגבוהה שלהם (בשיעור הקרוב ל-25%. חיטה למשל מכילה חלבון בשיעור של כ-12%-15%). ישנם תתי מינים שבהם קוטר הזרע הוא 3-6 מ"מ, וישנם זנים שבהם קוטר זה הוא 6-9 מ"מ. קיימות עדשים במגוון צורות וצבעים: ירוקות, חומות, שחורות ועוד.

כל זרע מורכב בין השאר גם מקליפה. בקטניות נוצרת רקמת ניתוק של הקליפה לאחר ניתוק הזרע מהפרי, וכך ניתן בנקל להסיר את הקליפה מהזרע.

בממצא הארכיאולוגי של העולם העתיק, העדשים הן כמעט הממצא הנפוץ ביותר מבין הממצאים הצמחיים (בעיקר גרעינים וזרעים שונים), החל ממרוקו במערב, וכלה בהודו במזרח.

ביבליוגרפיה:

פאהן, אברהם, אנטומיה של הצמח, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ת"א 1987 עמ' 592.
בניש, חיים, מידות ושיעורי תורה, בני ברק תש"ס עמ' קמז-קמח.
ח.צ אלבוים, מסורת צמחי המשנה (בהכנה).

P. 77 .D. Zohary, domestications of plant in the old world, fourth edition

| רבה בר בר חנה |

יש הסוברים שרבה בר בר חנה היה בנו של רבה בר חנה, ויש הסוברים שמדובר באותו אמורא.

רבב"ח היה מאמוראי בבל, בן הדור השלישי של האמוראים, ולמד מפי רב שמואל בר מרתא. הוא עלה לארץ ישראל, למד תורה מפי רבי יוחנן, ומסר משמו מאות רבות של מאמריו בהלכה. בירושלמי מובא שכל מקום שבו הוא נזכר, היה זה תמיד מפי רבו. לאחר פטירתו של רבי יוחנן למד רבב"ח מפי ר' אמי ור' אסי. בירושלמי הוא נזכר בשם אבא בר בר חנה.

רבב"ח מסר שמועות רבות גם בשם ריש לקיש, רבי יהושע בן לוי, רבי אלעזר בן פדת ועוד.

רבה בר בר חנה נחשב לאחד מהחשובים שבתלמידי החכמים המוגדרים "רבנן נחותי", דהיינו אמוראים שנדדו בין ארץ ישראל ובין בבל על מנת ללמוד תורה ולהמשיך את מסורת מסירת התורה. כך למשל מובא בגמרא במסכת פסחים שרבב"ח הגיע לבבל, שם נהג כמנהג ארץ ישראל בעניין אכילת חלב שמצוי בקיבת בעלי החיים. לדעת חכמי ארץ ישראל חלב זה מותר, ולדעת חכמי בבל חלב זה אסור. מבארת הגמרא שמכיוון שכונתו של רבב"ח הייתה לחזור לארץ ישראל לאחר הגעתו לבבל, הוא היה יכול להמשיך ולנהוג כמנהג ארץ ישראל.

הגמרא במסכת יומא ט, א מתארת מפגש שהיה בין ריש לקיש לרבב"ח. מתואר שם שריש לקיש שחה בנהר, וכשהוא רצה לצאת, הושיט לו רבב"ח את ידו. אמר לו ריש לקיש שהוא שונא את הבבליים על שלא כולם עלו בזמן עזרא, ובשל כך השכינה לא שרתה בבית שני. מקשה על כך הגמרא: אומנם הם חיו באותה תקופה, אך הרי לא יכול להיות שהם נפגשו, מכיוון שריש לקיש לא הסכים להיפגש אפילו עם גדולי הדור! ומתרצת הגמרא שהיה שם אדם נוסף שעימו דיבר ריש לקיש, או שמדובר באמוראים אחרים ששוחחו עם רבב"ח.

אף שהמפגש בין ריש לקיש לרבב"ח התרחש מאות שנים לאחר עליית עזרא, ואף לאחר חורבן הבית, ייתכן כי הוא מלמד על חלק מהיחס של חכמי ארץ ישראל לחכמי בבל.

רבב"ח הרבה במסעות שונים, כנראה בדרכו לארץ ישראל וממנה. הוא מספר, כמובא בגמרא בסנהדרין קג, א, שהגיע למדבר סיני, למקום שבו בלועים קרח וכל עדתו. במסעותיו מתאר רבב"ח מפגשים שונים עם הסוחרים. במסכת ראש השנה כו, ב למשל מסופר שהחכמים לא ידעו מה פשר המילה 'הבן', והוא מסביר שם ששמע סוחר שהעמים את סחורתו של רבב"ח על הגמל ואמר לו: "תן לי

יהבך ושים על הגמל". רב"ח עוד מספר שהוא עמד על סלע שנקרא 'קרן אפל', ותחתיו עמד סוחר עם חנית שלופה. הסוחר נראה כתולעת.

המימרות המפורסמות ביותר של רב"ח הן אלו המובאות בגמרא במסכת בבא בתרא החל מדף עג. במימרות אלו הוא מתאר לא מעט מפגשים ותיאורים שקשה להבינם כפשוטם.

מדובר בחמישה-עשר סיפורים משלושה מקורות:

1. מה שסיפרו לו יורדי הים.
2. חזיונות שנראו לו על אודות חיות וגורמי טבע שונים.
3. מה שנתגלה לו במסעותיו בים ובמדבר. בין האגדות רב"ח מתאר ראם שגודלו היה כגודל הר תבור, והטלת הרעי שלו גרמה לחסימת הירדן, ועוד.

במהלך הדורות פרשנים רבים דנו בדבריו של רב"ח, ולכולם ברור כי הוא אינו מתאר מציאות ריאלית של סיטואציות שהתרחשו, אלא דברי אגדה הבאים לקרב נושאים רוחניים שונים אל השומע.

| רביעה שנייה |

רביעה שנייה הוזכרה במשנה במסכת שביעית פרק ט משנה ו' כזמן שממנו ואילך הגדל בשדה הוא הפקר, וכן בהקשר לדינים נוספים.

הביטוי רביעה כולל הן את הגשמים עצמם שנקראים רביעה, הן את הזמן שבו הגשמים יורדים על פי רוב. בחז"ל הוזכרו שלוש רביעות. נחלקו התנאים מהו זמן המדויק של רביעות אלו כפי שמובא בתוספתא¹: הזמן המוקדם ביותר לרביעה ראשונה, לדעת ר' מאיר, הוא ג' בחשוון, ואילו התאריך האחרון לרביעה השלישית שהוזכר הוא ראש חודש כסלו, כדעת רבי יוסי.

מחלוקת נוספת שהובאה בתוספתא היא אם כוונת הרביעות היא לגשמים היורדים בפועל, או שמא מדובר בתאריך שבו הגשמים אמורים לרדת, וניתן להגדיר רביעה גם אם לא ירדו בפועל גשמים.

האקלים בישראל הוא אקלים 'סובטרופי' - ים-תיכוני', שהוא אקלים ממוצע בין ערכי הטמפרטורה והמשקעים שבארצות טרופיות מזה, לאלה שבארצות האקלים הממוזג מזה. אקלים זה מוגדר בין קווי הרוחב 300 ל-400, ותכונתו העיקרית היא ירידת רוב גשמי השנה בחורף המתון, החל מסופו של חודש תשרי ותחילת חשוון ועד לחודשים ניסן-אייר. רוב הגשמים יורדים בחודשים כסלו-שבט - 'עונת הגשמים'. בקיץ החם אין גשמים כלל, או שכמותם קטנה מאוד.

הגשמים בארץ יורדים כאשר גושי אוויר קר מגיעים לאזורנו מאירופה. אוויר זה קר ויבש. בעוברו על פני הים התיכון, הוא קולט לחות מרובה והיא נאגרת בו. בשל הבדלי הטמפרטורות הגדולים בתחילת החורף בין הים לגושי האוויר, עיקר הגשם יורד בקו החוף. בהמשך החורף, כשהבדלי הטמפרטורות מצטמצמים, עיקר הגשם יורד בהרים.

ארץ ישראל שוכנת בין שתי מערכות שקעים (שהן אזורי לחץ נמוך הקשורים בגשם) - האחת מצפון-מערב והשנייה לכיוון מזרח ודרום-מזרח. שתי הפינות המנוגדות האחרות מכילות מערכות של רמות (שהן אזורי לחץ גבוה הקשורים במזג אוויר יבש וללא גשם) - האחת מצפון-מזרח והשנייה מדרום-מערב. ישראל נמצאת אם כך ב'צומת' של ארבע מערכות סינופטיות ענקיות ולכן נתונה

1 תוספתא תענית (ליברמן) א, ג.

להשפעות מנוגדות, גשם או יובש. כמו כן, המחקרים מראים שאין בעולם אזור דומה לאזורנו, עם שינויים אקלימיים חריפים ובולטים מצפון לדרום: בנגב, הדומה לסהרה, מעט גשם וממוצע שנתי הנמוך מחמישים מילימטר, ומעט צפונה (בלבנון), כמות הגשם הינה מעל אלף מילימטר, בדומה לאזורים גשומים באנגליה. כתוצאה מכך, השינויים הבין-שנתיים בגשמי ישראל הינם גבוהים ביותר בהשוואה למדינות אחרות. ייתכן כי בשל כך קיימים הבדלים בין התנאים, בהגדרת זמן של הרביעות השונות.

לעומת הרביעה הראשונה, שבה מדובר בגשמים מועטים באזורים מצומצמים, הרביעה השנייה מאופיינת בירידת גשמים ניכרת באזורים נרחבים.² ירידה משמעותית של גשמים מלמדת על תחילתה של עונת הגשמים.³ גשמים אלו גורמים לתבואה ולצמחים שנותרו בשדה להירקב, וכן לתבואת החורף שנזרעה לפני כן לנבוט ולהתחיל לגדול.

ביבליוגרפיה: משניות שביעית עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית (בהכנה).

פ. אלפרט, גשם ורוח, מטאורולוגיה ומזג אוויר לאור היהדות, ירושלים, הוצאת ראובן מס, תש"ע עמ' 28-32.

2 בבלי תענית ו, ב; ירושלמי שביעית ט, ו.

3 כמובא בירושלמי שביעית ט, ו.

| ר"ש משאנץ |

הר"ש משאנץ הלוא הוא רבי שמשון בן אברהם משאנץ, שנקרא גם כן השר משאנץ. הוא נולד בערך בשנת ד' תתק"י (1150) ונפטר בעכו בערך בשנת ד' תתק"צ (1230). לא ברור היכן נולד, ייתכן כי בעיר פאלאיש בצרפת, אך עיקר פעילותו בחוץ לארץ היה בעיר שאנץ (Sens) בחבל בורגון שבצרפת).

משפחתו של הר"ש משאנץ הייתה מיוחסת, מהמשפחות החשובות של בעלי התוספות. רבנו תם היה אחי סבתו. סבו היה ר' שמשון ב"ר יוסף, "הזקן", מבעלי התוספות. אביו היה "רבי אברהם החסיד", שהיה נדיב ידוע. אחיו הגדול היה גם כן מחשובי בעלי התוספות - רבי יצחק (הריצב"א).

רבי שמשון למד אצל רבנו תם בעיר טרויש, ולאחר פטירתו - אצל ר' דוד קלונימוס ממינצברג, ובישיבת ר' יצחק ב"ר שמואל הזקן מדמפייר - ר"י הזקן. לאחר מותו של רבי יצחק הקים את ישיבתו בעיר שאנץ. לדברי הרא"ש, אחרי רבנו תם ור"י הזקן נחשב הר"ש לשלישי בחשיבותו מבין בעלי התוספות. לישיבתו בעיר שאנץ הייתה השפעה רבה על לימוד התלמוד בצרפת ואשכנז במשך השנים.

הר"ש חיבר חיבורים חשובים: תוספות שאנץ על הש"ס ופירוש למשנה. בידינו מצוי רק פירושו לסדר זרעים ולסדר טהרות. מבין מפרשי סדר המשנה שבהם עוסק הר"ש, הוא מזכיר רבות את פירושו של רבי יצחק בן מלכי צדק (הריב"מ"ץ) שנפטר בשנת תתק"י. ואולם, בעוד שהריב"מ"ץ מסתפק בהסבר הירושלמי למילה הנידונה, עוסק הר"ש גם בפירוש הסוגיה שבירושלמי ובבירור ענייני ההלכה שנתעוררו אגב הבאתם. הר"ש מזכיר גם כן רבות את פירושי רבנו נתן מרומא - הערוך, ופירושי רש"י.

שיטתו הפרשנית של הר"ש בפירוש סדר זרעים היא בדרכו של רש"י שמפרש כל דיבור, אך יחד עם זאת ניכרת בפירושו עובדת היותו אחד מבעלי התוספות: לעיתים הוא מאריך בדבריו, ומקשה ומפרק כתוספות. בפירושו לסדר זרעים הוא מרבה להביא קטעים מהירושלמי ולפרשם, ולהשליך את הסברם על פירוש המשנה. בפירושו לטהרות הוא מביא גם כן מהתוספתא.

הר"ש אומנם התנגד לחלק משיטת הרמב"ם, במיוחד ביחס לספר המדע של הרמב"ם, אך הוא נמנע

מכל דיון בנקודה העקרונית והציבורית של המחלוקת. מבחינתו הרמב"ם היה "אשכול הכופר ממנה פנה ממנו יתד, לו נגלו שערי בינה והוא הביט מנפלאות השם יתברך". אי לכך הדיון בדברי הרמב"ם הוא ככל דיון הלכתי אחר, ותו לא.

בראשית המאה השלוש-עשרה הקיפה הציפייה המשיחית את כל תפוצות הגולה. גזירות רבות נגזרו על יהודי צרפת, והם חשו נרדפים. על רקע זה יש לראות את עלייתם של חכמי צרפת לארץ ישראל. השאיפה לעלייה לארץ ישראל הקיפה בצרפת חוגים רחבים של תלמידי חכמים, ומהם נדרו גם נדרים והיו מוכנים להפקיר בתיהם ולעזוב את כל אשר להם, כדי לקיים את נדרם. בתשובה בעניין זה, ששלח ר' שמשון על ידי אחד מתלמידיו, ניכרת שוב דעתו הצלולה והשקולה של ר' שמשון. הוא מפר את נדרו של תלמידו לעלות לארץ, מכיוון שאשתו הרה: "אהובי ר' מנחם לעניין נדרך שנדרת לעלות לארץ ישראל יש לך הפרה אחרי שאשתך הרה, דאין כל איסור עומד בפני פיקוח נפש ויש סכנה להוליכה עוברת וגם הילד עד שיתגבר ויכנסו ימות הקיץ... ואל תשיבני, שאין זה פקוח נפש לפי שתוכל לילך בלא אשתך, זה הבל, כי לא תוכל לעגנה ואתה משועבד לה... ויש לו הפרה".

בשנת תתקע"ב עלה הר"ש לארץ עם כשלוש מאות תלמידי חכמים מבעלי התוספות ועם נכבדים נוספים מצרפת, פרובנס ואנגליה, במה שנודע לאחר מכן כעליית בעלי התוספות. לדברי א. מורגנשטרן, האמונה שעידן הגאולה יתחיל בסוף האלף החמישי או בראשית האלף השישי (1240) דרבנה יהודים מתפוצות שונות לעלות לארץ, בהם הר"ש וחבורתו, כדי להבטיח את ביאת המשיח. העלייה לארץ ישראל זיכתה את ר' שמשון בתואר 'איש ירושלים', ויש גם המזכירים אותו כ'ר' שמשון מארץ ישראל'. על תשובה אחת בהלכות אבלות חתם בעצמו 'שמשון ב"ר אברהם אשר הלך בארצות החיים'.

מסעות הצלב והמלחמות בארץ לא היטיבו עם העולים. הם עמדו בארץ בפני קשיים שונים, והעלייה לא נמשכה ברצף. ייתכן שבשל כך התגורר הר"ש בעכו ולא בירושלים, כיוון שירושלים היוותה מוקד למלחמות וקרבות רבים בין הצבאות השונים שניסו לכבושה. הר"ש קבור בבית העלמין הישן של חיפה.

ביבליוגרפיה:

אורבך, אפרים א, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם - כך ראשון, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ד, עמ' 334.

מורגנשטרן, אריה, "יהדות הגולה והכמיהה לציון, 1240-1840", הוצאת מרכז שלם תכלת 12, אביב תשס"ב, עמ' 51-100.

שעועית

השעועית נזכרה במשנה פעם אחת בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לפול הלבן.¹ המשותף לכל מסורות הזיהוי של השעועית הוא שמדובר במיני קטנית שונים. לוביה אפונת הבקר (*Vigna sinensis*) - מין של קטנית.²

אפונת הגינה, אפון מתורבת (*Pisum sativum*) - צמח ממשפחת הקטניות. לאפונה תרמילים נושאים זרעים עגולים וירוקים. זרעי האפונה - אפונים - נאכלים חיים או מבושלים, והם נחשבים מקור בריא לחלבון מן הצומח.³

בקיה תרבותית (*Vicia sativa*) - צמח עשבוני ממשפחת הקטנית. זהו מין הגדל בר בארץ ישראל, אך גם מגודל בתרבות כמספוא לבעלי חיים. תפוצתה העיקרית של הבקיה התרבותית בארצות הים התיכון, במזרח התיכון ובדרום אירופה.⁴

הסוג לוביה הינו בעיקר בעל תפוצה טרופית,⁵ וגבול תפוצתו הצפוני הוא דרום אירופה.⁶ הסוג בקיה, לעומת זאת, נפוץ דווקא באזורים ממוזגים,⁷ ואת הבקיה התרבותית מגדלים בכל אירופה.⁸

מיני הקטנית ביחד עם מיני התבואה הם בין המינים החשובים ביותר בתזונה האנושית. מבין הקטניות, האפון והעדשה בויתו באזורנו.

בין היתרונות המרכזיים של הקטניות ניתן למנות את יכולתם של השורשים לקבע חנקן אטמוספירי (שנמצא באוויר) בקרקע, באמצעות הבקטריה ריזוביום שמצויה בקרקע. האפשרות לקבע חנקן חופשי

1 כלאים א, א.

2 ירושלמי כלאים א, א, פסילתה.

3 כך מזהה רבנו נתן אב הישיבה, כלאים.

4 ערוך, ערך 'פול'.

5 פלורה פלסטינה II טקסט, עמ' 223.

6 פלורה אירופה II, עמ' 128.

7 פלורה פלסטינה שם, עמ' 194.

8 פלורה אירופה שם, עמ' 134.

מעניקה לבני הסדרה חשיבות רבה כמטייבי שדות. מקובל לקיים מחזור זרעים שבו זורעים לסירוגין קטניות על מנת להעשיר את הקרקע בתרכובות חנקניות החיוניות לצמחים שאינם מסוגלים לייצר אותן בעצמם. דשן זה מכונה בשם 'דשן ירוק'. במהלך השנים דנו הפוסקים באפשרות לזרוע מיני קטנית בכרם במהלך החורף, על מנת שהם יעשירו את הקרקע בחנקן, ולקראת בוא הקיץ, עם פריחת הגפן, להצניע את הצמח בקרקע ולהמיתו, ובכך להימנע מאיסור כלאיים.

בשל העובדה כי אחד היסודות המשמעותיים במולקולת החלבון הוא החנקן, תכונת קיבוע החנקן גורמת לתכולת חלבון גבוהה יותר בקטנית ביחס למינים אחרים. לכן הקטנית היא יסוד חשוב בתזונת האדם. בנוסף לכך הקטנית עשירה בפחמימות, סיבים וויטמינים שונים.

בירושלמי הובא תיאורה של השעועית: "למה נקרא שמה שעועית שהיא משעשעת את הלב ומהלכת את בני מעיים". בני משפחת הקטניות עשירים בפחמימות מסוג אוליגו-סוכרים (מיונית - אוליגו=מעט). אלה שרשראות שמכילות שלוש עד תשע מולקולות של חד-סוכרים (למשל גלוקוז), בניגוד לרב-סוכרים כמו עמילן שיש בהם הרבה יותר חד-סוכרים. הפחמימות הללו עמידות בתהליך העיכול, מכיוון שלבני האדם חסר האנזים שמפרק אותן באופן טבעי. כתוצאה מכך הן עוברות את המעי הדק ללא שינוי, מגיעות למעי הגס, ושם מפורקות על ידי חיידקים שחיים במעיים. תוצרי הלוואי של תהליך התסיסה הזה הם גזים שונים, בעיקר חנקן ופחמן דו-חמצני אך גם מימן, מתאן ומימן גופרתי. האחרון הוא זה שגורם לריח הלא נעים.⁹ אם כן, השעועית משעשעת את הלב בשל טעמה וערכיה התזונתיים, אך לכל דבר יש מחיר...

אפון מתורבת

ביבליוגרפיה: ח.צ אלבוים, מסורת צמחי המשנה (בהכנה).

⁹ ד"ר מאיר ברק, ד"ר עידו מגן, 'מדוע שעועית יוצרת גזים במערכת העיכול?', אתר מכון דוידסון.

| שרף |

השרף הוזכר בכמה משניות בסדר זרעים, וגם בסדרים אחרים. במסכת מקוואות למשל הוזכר שרף יבש ושרף לח שנדבק לעור.

כאמור, ישנם אזכורים אחדים לשרף בסדר זרעים: במסכת מעשרות ד, א, המשנה דנה בפעולות שונות הגורמות לחיוב הפרשת מעשרות בפירות שונים - 'קביעות למעשר'. במקרה שאדם פוצע זיתים על מנת שיצא מהם השרף, פעולה זו אינה נחשבת כקובעת למעשר, וניתן להמשיך ולאכול באופן ארעי מהזיתים ללא הפרשה.

אזכור נוסף הוא במשנה במסכת ערלה א, ז ביחס לשימוש בשרף של עצים בשנות הערלה שלהם: "המעמיד בשרף העלים, בשרף העיקרים מותר, בשרף הפגים אסור מפני שהם פרי".

השרף הוזכר גם כן כחלק ממרכיבי הדיו, כפי שהובא בגמרא בשבת כג, ב: "כל השרפין יפין לדיו, ושרף קטף יפה מכולם".

ביחס לקביעת שנות המעשר, מובא בגמרא בראש השנה יד, א, שראש השנה לאילנות נקבע דווקא בט"ו בשבט, "הואיל ויצאו רוב גשמי שנה". מבאר רש"י במקום ש"כבר עבר רוב ימות הגשמים שהוא זמן רביעה, ועלה השרף באילנות, ונמצאו הפירות חונטין מעתה".

מסקירת האזכורים השונים עולה כי השרף שחז"ל התכוונו אליו הוא חומרים נוזליים שונים המצויים בתוך הצמח, מלבד המים המועברים מהשורשים לעלים (בתוך מערכת העצה - מלמטה למעלה) והמוטמעים העושים את הכיוון ההפוך, מהעלים לשורשים (בתוך מערכת השיפה - מלמעלה למטה). יש בצמח חומרים נוזליים רבים: שמנים, סוכרים, חלבונים, חומצות אורגניות, ועוד. חומרים אלו מאוחסנים בתוך החלליות, שממלאות יותר מ-90% מנפח מרבית התאים הבוגרים של הצמח. תפקידם של אלו הוא לאפשר לצמח את תפקודו התקין. הצמח אוגר את החומרים האלו בתאים ומשתמש בהם (מפריש אותם מהתאים) בשעות הצורך.

במסכת ערלה הובא שניתן להשתמש בשרף כדי לגבן את הגבינה. החומר שגורם לגיבון הגבינה הוא האנזים פפסין (שמצוי גם כן בקיבה של בעלי חיים יונקים צעירים, וברמה גבוהה בקיבתם של בעלי חיים מעלי גירה). אנזים זה גורם ל"שבירת" המעטה החלבוני של מולקולות החלבון, ובכך הוא מאפשר להן להתאחד ולהתחבר. הפפסין מצוי גם כן בתוך המוהל החלבי בתאנה, וניתן למוצאו בכל חלקיה - בפרי, בענפים ובעלים.

השרף שהוזכר במסכת מעשרות הוא השמנים המצויים בתאי הזית.

השרף שהוזכר ברש"י במסכת ראש השנה הוא ככל הנראה הורמוני הצמיחה השונים כגון אוקסין (auxin) ודומיו שאחראיים לפעולות צימוח שונות בצמח. בתקופת החורף, בעיקר בזמן ששעות האור מעטות והטמפרטורה נמוכה, העץ אינו משקיע אנרגיה רבה ביצירת עלים ופרחים, בשל התועלת הקטנה שהוא יפיק מכך - שעות אור מעטות משמעותן זמן קצר ליצירת סוכרים בתהליך ההטמעה (פוטוסינתזה). לכן גם עצים שהם ירוקי עד אינם מפתחים עלים חדשים בתקופה זו. כששעות האור מתרבות והטמפרטורה עולה, העץ "ירוויח" שעות אור רבות יותר, ולכן בזמן הזה העץ מתחיל לייצר את הורמוני הצמיחה. אלו נוצרים בתאי העץ הקיימים, ופועלים על אתרי היעד, שהם קודקודי הצמיחה הרדומים, ומתחילים לגרום להם לפעול. קודקודי הצמיחה מפתחים את העלים והפרחים, וכך העץ מוכן לייצר את הדור הבא שלו. תופעה זו נראית יותר לעין עם לבלובם של העצים הנשירים העומדים במערומיהם בכל ימות החורף.

תמר

התמר הוא אחד המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. עץ התמר הוא ללא ספק אחד מעצי התרבות המרשימים בטבע, גובהו ומניפת ענפיו יוצרים רושם רב על כל רואיו. בתמר יש טעם (בפרי) ואין בו ריח, והוא משל לחלקים בישראל שיש בהם תורה אך אין בהם מעשים טובים.¹

רושם העץ בא לידי ביטוי גם בעיטורים של חלקי התמר שנמצאו בפסיפסים רבים, וחוקים באבני בניין רבים. החל מימי הבית השני נחשב עץ התמר לאחד מסמלי עם ישראל בארצו, לא אחת הטביעו שליטים את ציור עץ התמר על מטבעות הארץ. במהלך מרד בר כוכבא הוטבעו מספר מטבעות, ובין יתר סממני העצמאות הוטבע בהם גם הדקל וכן ארבעת המינים ובראשם הלולב, שהוא ענף עץ התמר

משפחת הדקליים מכילה כ-200 סוגים וכ-3000 מינים רב שנתיים, ורק כמה עשרות מהם מניבים פירות הראויים למאכל. התמר נמנה על משפחת החד-פסיגיים, הוא צמח רב שנתי דו-ביתי (יש בו עצי זכר ונקבה) והוא ירוק-עד.

עלה התמר: מבחינה בוטנית עץ התמר מורכב מגזע ומעלים, ואין בו ענפים, אולם בלשון חז"ל העלעלים מוגדרים כעלים, ראה תמונות בנספח.

צימוח דקל התמר מתרחש תמיד בקודקודו, הקרוי 'קור' (בארמית - "קורא"). קודקוד זה הוא רקמת תאים עובריים לא ממוינים (מריסטמה) הממוקמת בקודקוד גזע הדקל, ומשקלה עשוי להגיע ל-10-20 ק"ג. תאים אלו מתמיינים תוך כדי גידול הדקל והופכים לעלים ולמכבדות פרחים. בגלל מיקומו של הקור בראש הדקל והיעדרה של רקמה יוצרת תאים באזורים אחרים של הדקל, הוא גדל רק בצמרת ואין הוא מתעבה או מגדל ענפים צדדיים (פרט לחוטרים). הסרת הקור או פגיעה בו גורמת למות העץ, משום שאין לו יותר תאים יוצרי רקמות חיות.

קור הדקל או לב הדקל משמש גם כמאכל מזין הנאכל טרי או משומר, והוא מכיל מים, חלבון, שומן, פחמימות וסיבים תזונתיים.

הלולב הוא העלה החדש הפורץ מקודקוד הצמיחה של הדקל לאחר התמיינותו לעלה. עלה זה הוא

1 ויקרא רבה אמור, ל, יב: כפות תמרים, אלו ישראל, מה התמרה הזו יש בה טעם ואין בה ריח כך הם ישראל יש בהם בני אדם שיש בהם תורה ואין בהם מעשים טובים.

שדרה ארוכה של עלעלים סגורים הצמודים לשדרה שהיא ציר העלה, ובפי התלמוד - "שדרו של לולב".²

עלעלים אלו מורכבים משני חלקים המחוברים באחד מצדדיהם. החיבור שבין שני העלעלים הוא ציר העלעל, ונקרא גם כן 'תיומת'. עלעלים אלו עטופים במעטפת חיצונית קרומית בצבע חום, והם נפתחים אט אט עד שהם ניצבים בזווית של כ-45% לשדרת העלה.

ניתן לכפות את העלעלים ולהצמידם שוב לשדרת העלה רק עם תחילתה של פתיחת העלעלים בחלקו העליון של שדרת העלה (לולב), אולם עם התמשכות תהליך פתיחת העלעלים לא ניתן שוב להשיבם למצבם הסגור. עלי הדקל הם מהגדולים ביותר מבין עלי הצמחים השונים.

יש לציין כי המבנה האנטומי של הדקל אינו מאפשר לבצע הרכבות. מבנה ייחודי זה קשור לכך שהדקל נכלל במחלקת החד-פסיגיים.

מבנה עלה התמר:³ עלי התמר בנויים משלושה חלקים: הטרף (בדרך כלל הכוונה לחלק הרחב בעלה), הפטוטרת (החלק הצר המחובר את הטרף לגזע) ובסיס הפטוטרת. בסיס הפטוטרת הוא החלק של הפטוטרת העוטף את הגזע. במיני דקליים רבים כדוגמת התמר, בסיס הפטוטרת נשאר צמוד לגזע גם אחרי שהיא והטרף נשרו. עובדה זו מקנה לדקל את צורתו המיוחדת. עלה התמר הוא עלה מורכב, כלומר הטרף בנוי מיחידות רבות הנקראות עלעלים ומאורגנות סביב ציר משותף ('ציר העלה' או 'שדרה'). עלים מורכבים נושרים בשלכת כיחידה אחת (הציר עם כל העלעלים), בניגוד לעלים פשוטים הנושרים בנפרד. עלה הדקל נקרא 'עלה מורכב מנוצה', משום שהעלעלים מסודרים משני עברי השדרה כסעיפי נוצה. עלעלי עלים מנוצים עשויים להתחבר משני עברי ציר העלה בניצב זה לזה, ואילו בתמר וקרוביו העלעלים מחוברים באלכסון. בדקל אחר הנקרא וושינגטוניה הטרף איננו מנוצה אלא דמוי מניפה.

התמר במצוות התלויות בארץ

עונת המעשרות: חז"ל קבעו בכל מין את השלב שממנו ואילך הפרי מתחייב בהפרשת תרומות ומעשרות. שלב זה נקרא 'עונת המעשרות'⁴ ובו הפרי נעשה ראוי קצת לאכילה. בתמרים שלב זה הוא "משיביאו כשאור",⁵ כלומר החרץ שבגרעין מתחיל להתמלא, ולאחר הגדיד פירות אלו יבשילו וניתן יהיה לאוכלם.⁶ שלב זה מתרחש ככל הנראה בתחילתו של שלב ההבשלה.

כלאים: בברייתא הובא אופן של הרכבת זית בתוך תמר. הרכבה זו אסורה מכיוון שיש בה איסור כלאים.⁷ ככל הנראה לא מדובר בהרכבה שיוצרת איחוי בין המינים, שהרי תמר הוא עץ חד-פסיגי ולכן לא ניתן להרכיבו או להשתמש בו ככנה, וכן ניתן להרכיב זית רק על מינו. נראה שנוטע

2 בבלי, סוכה לב, ב.

3 מאת מ. רענן, תמר בפורטל הדף היומי.

4 עונת המעשרות מתייחסת לגודלו של הפרי ולהליך הבשלתו, לעומת שנת המעשרות שמתייחסת לשנה שבה נמצאים, עיין ערך שנת המעשרות וערך ט"ו בשבט.

5 משנה מעשרות א, ב, רמב"ם מעשר ב, ה.

6 'ירושלמי מעשרות א, ב: "רבי חייא בר ווא אמר משייתמלא החרץ. רבי יונה בעי מה נן קיימין אם כשייתמלא החרץ נובלת היא אם משתפרוש גרעינה מתוך האוכל בשלה היא כל צורכה. רבנן דקיסרין אמרו משישטחם ויהיו יפות לאכילה". ביאר הר"ש שרבנין דקיסרין לא חולקים על רבי חייא אלא מבארים את דבריו, והכוונה היא שכשהחרץ מתחיל להתמלא ניתן להשתמש בתמרים באופן מסוים לצורכי אכילתם.

7 תוספתא כלאים (ליברמן) א, י: "אין מרכיבין זתים ברכב של תמרה מפני שאילן באילן".

את שתיל הזית בתוך הגזע החתוך, זמן קצר לאחר גדיעת התמר (שאל"כ הסיבים שבו מתייבשים במהירות). לחות הדקל מאפשרת צימוח הזית אף בימות הקיץ, ללא איחוי ממשי בין המינים, ואף שאין איחוי, פעולה זו אסורה משום כלאיים.⁸

פאה: בחז"ל הובא שישנו זן של תמרים שניתן לקוטפו בעודו לח. קטיף זה מתבצע באופן הדרגתי במשך העונה ואינו מתבצע ברציפות, לכן אין חובה להשאיר פאה ממין זה.⁹ לא ברור כיום באיזה זן מדובר. מכל מקום הדקלאים נוהגים לעשות יותר מסבב של גדיד אחד, בכל פעם חותכים את האשכולות שרמת בשלותם מתאימה.

ביכורים: התמר זקוק לטמפרטורות גבוהות יחסית בזמן גידולו. טמפרטורות אלו מצויות בדרך כלל במקומות נמוכים, לכן אין להביא ביכורים מתמרים שגדלו בהרים, מכיוון שאיכותם ירודה, ויש להביא ביכורים מתמרים שגדלו בעמקים, שהם משובחים יותר.¹⁰

ביבליוגרפיה: אנציקלופדיה הלכתית חקלאית

8 תוספתא כלאיים (ליברמן) א, י, מובאת בירושלמי כלאיים א. מסקנת הירושלמי היא שלא מדובר בהרכבה ממש אלא בסיוע בהעברת נוזלים ומינרלים מהכנה (התמר) לרוכב (הזית). יש לציין שבחז"ל הוזכרו עוד פעולות דומות שנעשו בחיבור בין צמחים שמטרתן היא לא הרכבה ממשית אלא סיוע לאחד המינים על מנת להשיג נוזלים ומינרלים באופן טוב יותר.

9 תוספתא פאה (ליברמן) א, ז: "ר' יוסה ב' ר' יהודה או' רטובות תמרה פטורות מן הפאה שאין ראשון ממתין לאחרון".

10 מנחות פד, א-ב, וברש"י שם.

סלק מצוי פורח בין מרס ליוני, בעיקר במאי. הוא גדל בשדות מושקים, בצידי דרכים ובאשפתות.

יש לציין כי הן לפי הפרשנים הן לפי החוקרים, 'תרדין' שבמשנה אינם זהים לירק הנקרא בעברית מודרנית 'תרד' (*Spinacia oleracea*), אף הוא ירק עלים ממשפחת הסלקיים), ואשר התפשט באזורנו בעקבות כיבושי האסלאם.⁵

מבין הזנים המתורבתים של הסלק מוכר היום בעיקר סלק סוכר (*Beta vulgaris var succhrina*), ממנו מופק חלק גדול מהסוכר הלבן בעולם. הסלק האדום מוכר רק מתקופות מאוחרות יחסית - החל מסוף המאה השש-עשרה.⁶

ח.צ אלבוים, מסורת צמחי המשנה (בהכנה).

5 ז. עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, עמ' 289 ושם הערה 3.
6 ח. הלפרין אנציקלופדיה לחקלאות, גידולי שדה וגן, עמ' 127.

ההכנות לשמיטה

1. זמני השנה

- א. חלוקתה של השמיטה היא מראש השנה תשפ"ב לערב ראש השנה תשפ"ג.
- ב. התאריך הקובע את שייכות הגידולים לשמיטה הוא ראש השנה, כפי שמובא במשנה, ראש השנה א, א, אך שלב הגידול הקובע משתנה לפי סוג הגידול, כפי שיפורט להלן:
- ג. כל מיני הירקות כגון עגבניה, חסה, מלפפון, גזר הנלקטים בשדות החל מראש השנה, יש בהם קדושת שביעית.
- ד. קדושת שביעית בפירות האילן מתחילה רק בפירות שיחנטו במהלך השנה, הפירות הנמצאים בשווקים בתחילת השנה אינם קדושים בקדושת שביעית.
- ה. דגנים וקטניות כגון חיטה ושעועית שהגיעו לשליש גידולם לפני ראש השנה, שייכים לשנה השישית. אם לא הגיעו לשליש גידולם, הם שייכים לשנת השמיטה.

2. הכנת הגינה בשישית

- א. חלק מהותי ממצוות יישוב הארץ הוא "שלא נעזבנה ביד האומות או לשממה". כדברי הרמב"ן בספר המצוות (מצוות עשה ד), אנו מקיימים מצווה זו בעצם ישיבתנו בארץ, כי ביישבתנו בה איננו עוזבים אותה בידי האומות. לקיום מצווה זו יש קומה נוספת והיא הדאגה שארץ ישראל לא תהיה שוממה וחרבה. לפיכך מן הראוי לדאוג שהסביבה שאנו גרים בה תהיה מטופחת ומסודרת, יש להשתדל לטעת בכל השנים עצי פרי וצמחי נוי שנשתבחה בהם ארץ ישראל. גם לעצי סרק נודעת חשיבות כיום, בנתינת צל, בקליטת פחמן דו חמצני ועוד, צמחים צופניים (בעלי צוף רב כגון אקליפטוס, מורינגה, סיסם הודי) מסייעים לחרקים, ועוד.
- ב. אדם שמטפח את גינת הנוי בכל ששת השנים שקדמו לשמיטה, מן הראוי שבערב השמיטה יקפיד ביתר שאת להתכונן לשנת השמיטה בצורה טובה, ויבצע מספר פעולות מיוחדות לפני השמיטה על מנת שגם בשמיטה עצמה גן הנוי וסביבתו ייראו מטופחים ומסודרים, ו-מי שטרם בער שבת יאכל בשבת.

ג. בשמיטה, נאסרה מהתורה עשייתן של ארבע מלאכות: זריעה, זמירה, קצירה ובצירה, נחלקו הראשונים במעמדן של מלאכות החרישה, והנטיעה- שתילה, האם הן אסורות גם כן מהתורה, זאת מכיוון שמחד הן לא נאמרו במפורש בתורה, אך מאידך הן גורמות להצמחת צמחים חדשים. לדעת ראשונים רבים אף מלאכות אלו אסורות מן התורה.

ד. בנוסף למלאכות האסורות מן התורה, ישנן פעולות רבות שנאסרו מדברי חכמים בשמיטה, כגון דישון וזיבול, טיפול במזיקים ועוד, הכלל הקובע ביחס למלאכות אלו בשמיטה הוא, שמלאכות שמטרתן היא שמירה על הקיים, מותרות בשמיטה, ("לאוקמי"), ומלאכות שמטרתן היא תוספת צימוח אסורות בשמיטה ("לאברוי").

אי לכך, יש לתכנן מראש את הגינה, ואת הפעולות הנעשות בשיטת באופן שלא יהיה צורך כלל בעשיית מלאכות אלו, או שהצורך יהיה הקטן ביותר.

ה. מן התורה כאמור נאסרה הזמירה. להלכה, הזמירה כוללת את כל פעולות חיתוך הצמח שגורמות באופן ישיר להצמחתו, פעמים רבות ככל שהגזום מסיבי יותר כך הצימוח, "הפריצה" תהיה משמעותית יותר לאחר מכן, הגיזום יעורר "עיניים" רדומות בצמח להתפתח, וכך יתפתח צימוח רב.

אי לכך יש לבצע בערב השמיטה את הגיזומים המתאימים. לכל עץ יש את זמן הגיזום המתאים לו. עצים נשירים כגון שקד, תפוח, אפרסק יש לגזום בזמן שבו הם רדומים, ולכן זמן הגיזום המיטבי שלהם הוא בחורף. עצים "תדירי ירק"- שאינם נשירים, יש לגזום בתחילת הקיץ. מומלץ להיוועץ עם גנן מקצועי על מנת שהעץ יגזם באופן שלא יהיה צורך בגיזום נוסף במהלך השמיטה, יש לשים לב במיוחד לעצים הסמוכים לעמודי חשמל, למבנים שונים וכדומה, על מנת לגזמם כראוי בשיטת.

המעוניין לעצב את העץ בצורת שער או פתח מיוחד, יש לבצע את עיקר העיצוב בחורף השיטת.

ו. אחד הגורמים המשמעותיים שדורשים טיפול במהלך השמיטה, הוא נושא העשבייה. מחד, עודף רב של עשבייה מהווה כר נרחב להתפתחותם והימצאותם של מזיקים רבים כנמלים, נחשים ועקרבים, גורם לחוסר אסתטיות של הגינה. מאידך גיזום העשבייה יכול לגרום לצימוח יתר בצמחי התרבות, וכן הוצאת העשבייה על ידי עידור הקרקע, יכולה להיאסר לעיתים מדין חורש.

לכן יש לשים דגש משמעותי על טיפול מקדים בעשבייה.

במידה והדבר ניתן יש להשתמש בחיפוי קרקע, כגון חלוקי אבן, יריעות ניילון או פלריג, בחיפויים אלו "חונקים" את העשבייה ולא נותנים לה להתפתח כלל.

ניתן לרסס את הקרקע בסתיו (על אדמה נקיה מעשבים) בחומרי הדברה שונים, מונעי הצצת עשבים, אפשר להפעילם בהשקיה סמוך לריסוס ואפשר בחלק מהחומרים לחכות שגישמי החורף יפעילום

ז. דישון - אחת הפעולות החשובות שנעשות עבור הצמחים הוא דישון הקרקע, במהלך השנים הצמחים משתמשים במינרלים שיש בקרקע ויש צורך לחדש אותם, המינרלים חשובים לתפקודו התקין של העץ ולהתפתחותו. יש מקומות בהם נדרש לדשן את הצמחים באופן רציף. פעולת הדישון אסורה בשמיטה. ולכן על מנת שהצמחים יקבלו את הצרכים שלהם יש לדשן לפני

השמיטה. קיימים כיום דשנים רבים שהם "איטי תמס", וזבלים אורגניים, קומפוסט וכדומה, ולהצניעם בקרקע, דשנים אלו מתפרקים באיטיות ומספקים לצמחים את צרכיהם במשך כל השנה, ויש לדשן את הצמחים בדשנים אלו בערב השמיטה על מנת שלא יהיה צורך לעשות כן במהלך השמיטה עצמה.

3. בתים משותפים והשכרת דירה:

- א. ברוב הבתים המשותפים, חצר הבניין שייכת לכל דיירי הבנין באופן שווה. בבנינים מאלו הטיפול בגינה הוא הזדמנות מיוחדת לשתף את כל השכנים בהלכות השמיטה ובערכיה. ויש לשכנע את כל השכנים זמן מה לפני השמיטה שאפשר לטפח את הגינה גם בשמיטה באופנים המותרים, בלא עשיית מלאכות אסורות. מומלץ להפנות את תקציב הגינון בערב השמיטה לשתילות של צמחים חדשים, ואת התקציב במהלך השמיטה עצמה לצורך תחזוקת הגינה, הוספת מתקנים שונים, וכן על זו הדרך, גם במקרה זה, הכנה הנאותה של הגינה בערב השמיטה תחסוך צורך בפעולות רבות במהלך השמיטה.
- ב. כל אדם מישראל מוזהר על שביתת אדמתו לכן הוא עובר על מצוות "ושבתה הארץ" גם כאשר אחרים עובדים באדמתו, יסור זה חל כמובן גם על בתים משותפים, ואין להשתתף בתשלום המיועד לביצוע מלאכות אסורות בגינה.
- ג. על פי הוראות הרבנות הראשית אין להשתמש בהיתר מכירת הקרקע לגוי בגן הנוי הציבורי והפרטי מפני שאין הדבר מוגדר כשעת הדחק.
- ד. מותר להשכיר בית עם גינה לאדם שאינו שומר שמיטה, ואין חובה למנוע אותו מעשיית מלאכות אסורות בשמיטה.
- ה. יש להיערך היערכות מיוחדת בגינות קהילתיות על מנת לדאוג שכל השותפים בגינה יפעלו כראוי בשמיטה.

4. מועדי שתילת צמחים שונים

- א. מדשאות: רצוי להקדים שתילת מדשאות לאביב של ערב השמיטה על מנת שהדשא יספיק לכסות את השטח לפני ראש השנה. הדבר חיוני כדי שכיסוחי הדשא בשנת השמיטה (הגורמים לצימוח מוגבר בדשאים) לא יגרמו להתפשטותו לשם כיסוי הקרחות. שתילת (הנחת) מרבדי דשא יש לסיים מספר שבועות לפני השמיטה על מנת שהדשא יקלט כראוי ויכוסח לפני השמיטה.
- ב. אסור לשתול עלים יחידים של דשא או לזרוע זרעי דשא סמוך לשמיטה, כיוון שהדשא לא יספיק להתמלא סמוך לשמיטה ואי אפשר יהיה לכסח אותו בשנת השמיטה.
- ג. גם צמחים אחרים כגון: עצים, שיחים, ורדים, פרחים רב שנתיים וכיו"ב כדאי להקדים את שתילתם כדי שיצמחו ויתבגרו ככל האפשר בשנה השישית. ככל שהצמח מבוגר יותר הוא זקוק לפחות טיפולי עיצוב, גיזום, דישון ועישוב.
- ד. במקום פרחי עונה שנהוג לשתול בכמות גדולה לקבלת אפקטים של צבע אפשר לשתול לפני השמיטה פרחים רב שנתיים, אשר יצמחו ויפרחו במשך שנת השמיטה.

ה. אפשר לשתול גיאופיטים) בצלים ופקעות) לפני ראש השנה כדי שיפרחו בשנת השמיטה. כאמור, אפשר לשתול ולהשריש אותם לפני ראש השנה. אלה שיישתלו סמוך לראש השנה יושקו בשמיטה רק לאחר שהבצלים והפקעות ישרישו מגשם.

ו. ניתן לטעת עצי פרי חשופי שורש רק עד ט"ו באב ואין לנטעם אחר כך כלל.

ז. עצי פרי הנתונים בגוש אדמה, כפי שקונים בדרך כלל ממשתלה, צריך לשתול לכתחילה עד ט"ו באב, כדי שאף אם יתפורר גוש האדמה שהם נטועים בו, עדיין יהיה מותר לטעת אותם. במקרי הדחק אפשר להקל לטעת עצים בגוש אדמה עד כ"ט באב, ובתנאי שגוש האדמה לא התפורר, אולם ניתן להעביר עצי פרי שמחוברים לקרקע ממקום למקום עד ערב ראש השנה (העברת עצים ממקום למקום).

ח. לדעת הרבה פוסקים, אף עצי סרק אסור לטעת סמוך לראש השנה, כיוון שצריך שהם ייקלטו באדמה לפני ראש השנה. לפיכך, לכתחילה צריך לטעת עצי סרק חשופי שורש, שיחי פרחים רב-שנתיים ולכתחילה גם עצי סרק הנתונים בגוש אדמה עד ט"ו באלול, כיוון שזמן הקליטה שלהם הוא שבועיים, וצריך שקליטתם תתבצע בשנה השישית, עוד לפני ראש השנה.

ט. פרחים חד-שנתיים צריך לזרוע עד כ"ו באלול ולהשקותם מיד לאחר הזריעה, כיוון שזמן הקליטה שקבעו חז"ל לצמחים החד-שנתיים הוא שלושה ימים, וצריך שהקליטה שלהם תהיה לפני השמיטה.

י. ירקות, צריך להקדים את זריעתם לזמן זה, על מנת שהם יספיקו לנבוט לפני ראש השנה, שכן חז"ל גזרו 'איסור ספיחין' על כל מיני מאכל חד-שנתיים, ואם הם גדלו בשמיטה, הם נאסרים באכילה, אך כיוון שאיסור זה אינו כולל גידולי מאכל שהתחילו לצמוח לפני השמיטה, אפילו אם הם רק נבטו לפני השמיטה, (כדעת הר"ש משאנץ) צריך להקדים את זריעת הירקות לזמן כזה שהירקות יספיקו לנבוט מן האדמה עוד לפני ראש השנה.

יא. מותר להרכיב על עץ פריים עד ראש השנה. ו"א שמוותר רק עד כ"ז אלול כדי שתקלט ההרכבה קודם שמיטה. כשחותכים את העץ הקיים כדי להרכיב בגזעו, יש להשאיר לפחות 10 ס"מ מגזע מעל לפני הקרקע.

5. הכנות נוספות

א. באזורים רגישים לקרה יש לבצע קודם ראש השנה הלבנת גזעים, וסגירת צלחות סביב עצים שידוע שלא יושקו יותר עד בא הגשמים.

ב. יש להקדים לפני שמיטה את תמיכת העצים הצעירים על ידי קשירתם למוטות חיזוק, וכן תמיכת זרועות וקשירתם למניעת שבר ופיצול, כדי למנוע גיזומים בשמיטה.

ג. מומלץ להיכן מערב השמיטה את מערכות ההדליה הנצרכות לעצים שונים, כגון אתרוג, אפרסמון וכדומה.

6. היכן השמיטה נוהגת?

א. מן התורה, חיובה של השמיטה הוא רק בארץ ישראל, לאחר כיבושה וחלוקתה, כפי שנאמר בתורה (ויקרא כה, ב): 'כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ושבתה הארץ שבת לה'. לאור זאת, דנו הפוסקים בשאלה מהו תוקפה של מצוות השמיטה בזמננו - האם חיובה הוא מן התורה או שמא מדרבנן? לשאלה זו יש השלכות מעשיות על כל הלכות השמיטה. למעשה נפסקה ההלכה כדעת רבי (מועד קטן ב, ע"ב), שהשמיטה כיום היא מדרבנן מכיוון שהשמיטה תלויה ביובל, וכל עוד שאי אפשר לקיים את מצוות היובל מכיוון שרוב עם ישראל עדיין אינם בארצם ואינם מכירים את נחלתם - אי אפשר לקיים שמיטה מן התורה, וחיובה הוא מדברי חכמים.

ב. בטעם הדבר מבאר מן הרב קוק בהקדמתו לספרו 'שבת הארץ' שאי אפשר לקיים את מצוות היובל, הכוללת מהלכים כוללים, ובהם: שחרור עבדים עבריים שנרצעו והפכו להיות עבדי עולם; החזרת כל האדמות לבעליהן המקוריים ודין גאולת בתים בערי חומה, אלא רק בזמן שכל העם נמצא בשלמותו בארץ וכל אחד מכיר את נחלתו, אך כשכלל האומה עדיין אינה יושבת בארצה, אי אפשר לבצע מהלכים אלה. וכיוון שבעם ישראל יש קשר בין הפרט לבין הכלל, גם מצוות השמיטה, על אף שהיא שייכת יותר לאדם הפרטי, אך כיוון שהיא מחייבת אותו לעזוב את שדהו ולהפקיר את יבולו - היא אינה יכולה להתקיים במלואה כשכלל עם ישראל אינו יושב בארצו באופן מושלם, ולכן גם חיובה בימינו הוא רק מדברי חכמים.

ג. לאור האמור לעיל ששמיטה בימינו היא מדברי חכמים, הרי שלמעשה כל דיני השמיטה הם מדרבנן, ובכלל זה: איסור עשיית המלאכות, חיובי מצוות ה'עשה' של 'ושבתה הארץ', קדושת השביעית של הפירות, ושמיטת כספים. אחת ההשלכות היא שאפשר למכור קרקע לנכרי על פי היתר המכירה, ואין בכך משום הפקעה של מצוות השמיטה מן התורה, כיוון שבנסיבות מסוימות הקלו הפוסקים להפקיע מצווה דרבנן באופן זמני. כמו כן, במקרים מסוימים הפוסקים מקלים יותר בנוגע למלאכות שמותר לעשות בעבור הפירות או הצמחים לאור העובדה ששמיטה בימינו היא רק מדרבנן.

ד. תוספת שביעית - מ'הלכה למשה מסיני' למדו חז"ל שאיסור עבודת האדמה מתחיל שלושים יום לפני שנת השמיטה, כלומר: מראש חודש אלול. חכמים (שביעית פרק א משנה א; פרק ב משנה א) הוסיפו שאסור לחרוש בשדה תבואה מפסח ובשדה אילנות מחג השבועות, כיוון שנראה כאילו החרישה נועדה להכין את הקרקע לזריעה של השנה הבאה. דין זה נקרא 'תוספת שביעית', ועניינו הוספה על הזמן של שנת השמיטה, כך שאיסורי המלאכה חלים עוד לפני כניסת השנה. אולם 'הלכה למשה מסיני' זו בנוגע לדין תוספת שביעית אמורה דווקא כשבית המקדש קיים. אבל בזמן שבית המקדש אינו קיים, כל המלאכות מותרות עד ראש השנה של השמיטה למעט השתילה, שאותה מקדימים, בכדי שקליטת הצמחים תהיה לפני שנת השמיטה.

7. שטחי הגידול השונים בבית

א. על מנת להיערך כראוי לשמיטה, יש להבחין בין מספר אזורים בהם מגדלים צמחים בביתם ובגינות הפרטיות, לכל אזור יש דין מיוחד בפני עצמו. ישנם כמה מקומות בביתם פרטיים

בהם נהוג לשתול צמחים שונים:
גינה מחוץ לבית- בקרקע רגילה, או מעל חיפויים שונים.
פטיו בתוך הבית.
אדניות ועציצים בתוך הבית.
גג הבנין.

ב. ישנם דינים שונים ביחס לשתילה ולטיפול בצמחים במקומות אלו בבית:
גינה מחוץ לבית, הן בקרקע רגילה, קרקע מחופה והן בגג הבנין, דינם כקרקע רגילה, ואין לעשות בהם כל מלאכה האסורה בשמיטה.
צמחים שמצויים בתוך הבית, הנתונים בתוך עציץ שאין בו חורים, או מעל צלחת אטומה וכן פטיו שנפח הקרקע בו הוא פחות מ- 330 ליטר, ויש בטון מתחתיו, אין בו דיני שמיטה.

עצמים שנמצאים בעציץ שיש בו נקב, וכן צמחיה הנתונה בפטיו שנפח הקרקע הוא מעל 330 ליטר, או שהוא מחובר לאדמה, ללא בטון מתחתיו, דינם הוא כזריעה בקרקע רגילה.

בניין קומות - הדירות הנמצאות בקומת הקרקע (קומה 0) יש הסוברים שזריעה בהן נחשבת לזריעה בקרקע, הדירות הנמצאות מהקומה הראשונה ואילך דינן כמצע מנותק.

דירות גג (פנטהאוז), דין הגג הוא כשטח פתוח.

ברכת שהחיינו בכניסת שנת השמיטה

כתב הרב שלמה זלמן אויערבאך: 'כעין זה נראה דטוב ויפה לכוון בברכת שהחיינו ביום טוב של ראש השנה של שנת השמיטה על שזכה להכנס לשנה חדשה שזוכה לקיים בה מצוות רבות של שבת הארץ וקדושת והפקר הפירות וכו'. ומסתבר מאוד שכל אדם צריך להרגיש ולהודות לד' כשזוכה להכנס לשנה חדשה של שבת הארץ ולשנה שפירותיה הם קודש והפקר וכו', וזה הרי בא רק מזמן לזמן של ז', אבל לא עלה כלל על דעתי לחייב משום כך בברכה כי אם שבברכת שהחיינו שעל היום טוב שיכוין גם לזה'.

